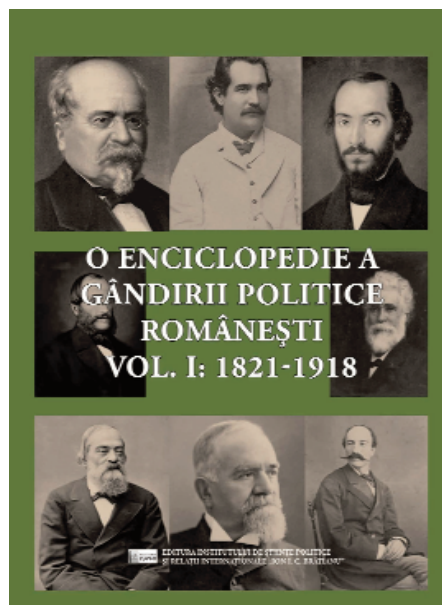

GÂNDIREA POLITICĂ ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XIX-LEA. TEME ÎN DEZBATEREA CONTEMPORANĂ*

ION GOIAN**

Abstract. *The study offers a broad perspective on the origins of the modern political ideas in the three provinces that will aggregate into the state of Romania in 19th and 20th centuries. In Moldavia and Valachia with the attempts of the boyars and other learned persons (mostly clerics) to import from the Western Europe new ideas about the state, the relations between state and church etc., under the influence of Western Enlightenment. In Transylvania the same attempts to develop modern political ideas and a national political identity is summarized by the author in the context of*

* Acest articol a apărut sub titlul „Introducere”, în Cristian-Ion Popa (coordonator), *O ENCICLOPEDIE A GÂNDIRII POLITICE ROMÂNEȘTI, VOL. I: 1821-1918*, București, Academia Română, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale „Ion. I. C. Brătianu”, 2018, 858 pagini, pp. i-xlîi.

** Cercetător științific I, Dr. la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale „Ion. I. C. Brătianu” al Academiei Române.

the efforts of the majoritary Romanians to achieve equal political and civil rights which were denied to them by the ruler class under the domination of the Austrian Empire and, since 1867, by the Austro-Hungarian Empire.

Keywords: *modern political ideas, political culture, Romania, Moldavia, Valachia, Transylvania, Enlightenment, political and civil rights, Western influence.*

Gândirea politică are în România o bogată tradiție. O putem bănuî, chiar acolo unde documentele scrise lipsesc, datorită unei istorii complicate și rareori binevoitoare. Reflecții cu privire la domnie, la relațiile domnilor cu boierii și cu puterile străine, la rolul bisericii între puterile statului etc. sunt curente în literatura veche, în scrieri parenetice precum *Învățăturile lui Neagoe Basarab...*, în pravile și în cronici. Contactele politice și culturale cu Europa centrală și occidentală, cu unii călători veniți din Apus, vor da un nou impuls acestor reflecții, care au, totuși, o circulație în scris relativ limitată, având în vedere puținii știutori de carte din Țările Române înainte de secolul al XIX-lea.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în Moldova, în Țara Românească și în Transilvania, în modalități diferite (depinzând de geopolitica răsăritului european) se fac simțite primele semne ale unor prefaceri sociale, politice și culturale care se pot înscrie în categoria *premodernității*, anunțând o *primă modernitate* care, peste câteva decenii, va aduce cu sine importante schimbări în cele trei țări românești.

În termeni sociologici, structurile socio-politice și culturale specifice *premodernității* – etapă de evoluție istorică și socială cu anumite trăsături caracteristice în Estul european și, desigur, în Țările Române –, se dizolvă treptat și sunt parțial înlocuite prin noi structuri, unele dintre acestea fiind împrumutate, direct sau indirect, din Occidentul european. În istoria literaturii române se vorbește, de altfel, în mod curent despre o *epocă premodernă*, situată cronologic între 1780 și 1829. Din perspectivă sociologică și politică, limitele în timp ale acestei *premodernități* pe care o traversează Țările Române sunt mai greu de fixat între repere cronologice precise¹. În orice caz, s-ar putea defini (preliminar) această *premodernitate* ca fiind o perioadă în care structurile caracteristice unei societăți tradiționale se dizolvă parțial și progresiv, dar o perioadă în care încă nu se manifestă plenar factorii socio-culturali care conduc la formarea structurilor caracteristice *modernității*.

¹ În monumentală *Istorie a literaturii române de la origini până în prezent* din 1941, G. Călinescu include un amplu capitol care se intitulează „Descoperirea Occidentului”. „E vorba, bineînțeles”, precizează autorul, „de Occidentul cultural” (G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Fundația regală pentru literatură și artă, 1941, p. 67), deoarece în plan politic relațiile românilor cu apusul european sunt mult mai complexe și mai vechi. De altfel, observă G. Călinescu, în istoria culturii și societății românești nu este prima tentativă de conectare la universul cultural vest-european. Sunt invocate aici numele unor domni (efemeri, e drept) precum Petru Cercel sau Iacob Eraclid Despotul, ale căror încercări de a importa instituții și obiceiuri apusene vor eșua repede în nestatornicia întâmplărilor istorice ale epocii lor. De aceea, abia atunci când schimbările geopolitice din a doua parte a secolului al XVIII-lea o vor permite, asemenea importuri culturale se vor putea fixa pe solul societății românești, integrându-se unui proces care se desfășoară deja în alte coordonate, nu numai sociale, economice și politice, dar și culturale.

În această perioadă *premodernă* se înregistrează unele încercări de a reforma instituțiile politice sub influența ideilor *Luminilor* occidentale. Mai multe proiecte de reformă administrativă și juridică sunt elaborate în această epocă, dovadă a unui interes renăscut pentru exprimarea unei gândiri politico-juridice care cunoaște acum o neîndoielnică efervescență, reflectând preocuparea unei întregi categorii sociale pentru apropierea de civilizația europeană.

Istoricul Vlad Georgescu a studiat mai îndeaproape gândirea politică din Principatele Române, Moldova și Țara Românească, între 1750 și 1831², arătând că în această perioadă asistăm la o certă dezvoltare a spiritului critic și la pătrunderea unor idei din apusul Europei, scrierile redactate acum fiind caracterizate prin raționalism³, prin anumite influențe liberale⁴, dar și prin spiritul de clasă al unui conservatorism aristocratic⁵, chiar printr-o dezbatere, într-un spirit surprinzător de modern, cu privire la ideea suveranității naționale⁶ și la idealul patriotic și național⁷.

În general, se poate spune că ideile politice occidentale importate în contextul epocii Luminilor „au exercitat o influență modelatoare asupra fondului românesc punându-i la îndemână instrumentele cu ajutorul cărora să se poată mai întâi regăsi pe el însuși, dezangaja de valorile orientale, străine, impuse de dominația turcă și fanariotă, iar apoi orienta spre structurile sociale și politice europene, firești lui”⁸. Sub această influență modelatoare, care pătrunde în Țările Române pe mai multe căi, prin relațiile cu elitele culturale și politice din țările învecinate (poloneze, în primul rând), prin contactele directe cu apusul Europei, prin călătorii care vin din Occident, prin influența renașterii spiritului național al neoelelismului lui Rigas Velestinis și altor autori greci contemporani, chiar și prin exemplul unor cercuri pro-occidentale din Imperiul Otoman etc., sunt redactate în această perioadă de *premodernitate* memorii, scrisori, planuri de reformă ș.a.m.d. care, unele abia recent descoperite în arhive, arată o activitate politică și culturală într-o oarecare efervescență, ce anticipează marile prefaceri care vor marca prima jumătate a secolului al XIX-lea. Specific acestei *premodernități* este și caracterul concret, nespeculativ, al gândirii politice, „caracterul său militant, angajat; cei mai de seamă emitenți de idei politice sunt în centrul luptelor duse de români pentru afirmarea națională, iar scrierile lor sunt de cele mai multe ori, mărturisit sau nu, puse în slujba acestei cauze”⁹.

La începutul secolului al XIX-lea, *Luminile* din apus fac loc unui radicalism revoluționar care se face cunoscut și în Principatele Române¹⁰, unde trezește

² Vlad Georgescu, *Ideile politice și Iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, București, Editura Academiei, 1972.

³ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 79 sq., *passim*.

⁴ *Ibidem*, p. 117 sq.

⁵ *Ibidem*, p. 99 sq.

⁶ *Ibidem*, p. 138 sq.

⁷ *Ibidem*, p. 161 sq.

⁸ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 179.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ A. D. Xenopol este unul dintre istoricii care vor sublinia apăsător influența ideilor Revoluției Franceze în renașterea națională care a urmat mișcării lui Tudor de la 1821 în capitolul intitulat „Înrăurirea Revoluției Franceze” din lucrarea sa *Istoria partidelor politice din România*: A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice din România*, vol. I, Partea I *Dela origini pînă la 1848*, București, Albert Baer, 1911, pp. 58-75.

unele speranțe de progres, dar și alarmează pe unii mari boieri. Influența exemplului polonez se face simțită, în această perioadă, în special în Moldova. În Polonia, ecoul Revoluției Franceze (care promitea polonezilor nu numai fundarea unor instituții moderne, dar și eliberarea de sub dominația absolutismului rus) era foarte prezent și, indirect, va contamina și gândirea politică din Moldova (în special), dar și din Valahia.

Cu anumite deosebiri, rezultate din situația geopolitică aparte a Principatului Transilvaniei¹¹ (integrat, la sfârșitul secolului al XVII-lea, Imperiului Habsburgilor), dezbateri cu privire la aceste subiecte au loc și dincolo de Carpați, în cadrul a ceea ce se va numi Școala Ardeleană, în lucrările redactate în această perioadă de Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ion Budai Deleanu.

Aceste discuții, care își fac loc în peisajul culturii românești spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, în cercurile sociale ale marii boierimi și ale unor funcționari ai statului – veniți din Fanarul turcesc sau aflați sub influența renașterii ideilor naționale grecești¹² și a unor lecturi din literatura apuseană –, se pot înscrie ca manifestări în Țările Române ale unui spirit de înnoire general-european, care va fi descris în ultimele decenii în scrierile filosofului german Jürgen Habermas și ale colaboratorilor acestuia sub denumirea de *proiectul filosofic al epocii Luminilor*¹³.

Acest *proiect filosofic* (nerealizat integral, după Habermas, dar care continuă să influențeze și astăzi viziunea europenilor despre lume) înseamnă o profundă transformare a modului în care sunt gândite relațiile politice și sociale, o revoluție în gândire care anticipează revoluțiile politice din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Așa cum observă și Hauke Brunkhorst, „înainte de epoca modernă, întregul e reprezentat de partea cea mai proeminentă, cei mulți prin cei puțini. Libertatea premodernă era concretă, aparținând doar celor puțini, în contrast cu servitutea care revine celor mulți, celor neliberi. Cei care dominau și cei dominați se găseau în relația care îi leagă pe cei activi și pe cei pasivi”¹⁴. Rațiunea, în

¹¹ Istoricul Vlad Georgescu observă: „Condițiile istorice diferite în care s-au dezvoltat cele trei țări au dat naștere și la unele deosebiri; putem astfel vorbi de o influență preponderentă a iluminismului german și austriac în Transilvania, față de una franceză în Moldova și Țara Românească. Putem vorbi de asemenea de o ierarhie diferită a problemelor în cadrul politologiei, cea din Principate având pe primul loc chestiunea statutului internațional, cea din Transilvania fiind preocupată mai ales de probleme de politică internă; putem discerne de asemenea, poate, un caracter mai dinamic și mai înclinat spre realizări politice imediate în Principate, față de o mai mare profunzime teoretică, o mai adâncă meditație filosofică în Transilvania (...) dar, dincolo de aceste deosebiri, greu de stabilit pentru că nu sunt esențiale, gândirea românilor de pe cele două versante ale Carpaților se întrecește, se completează reciproc” (Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 183).

¹² Vlad Georgescu vorbește, în acest context, de „filiera neogreacă”: v. Vlad Georgescu, *op. cit.*, pp. 73 sq.

¹³ V. și Axel Honneth, Thomas McCarthy, Claus Offe, Albrecht Wellmer (eds.), *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press, second printing 1997 (1992); Axel Honneth, Thomas McCarthy, Claus Offe, Albrecht Wellmer (eds.), *Philosophical Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1992. De asemenea, pentru o perspectivă critică asupra acestei abordări v. și Maurizio Passerin d'Entreves, Seyla Benhabib (eds.), *Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity (Studies in Contemporary German Social Thought)*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, 1997, *passim*.

¹⁴ Hauke Brunkhorst, „Culture and Bourgeois Society. The Unity of Reason in a Divided Society”, în vol. *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*, ed. cit., p. 146.

înțelesul pe care îl dă proiectul Luminilor acestui concept, este un mecanism care egalizează categoriile sociale și acționează împotriva discriminării și a dominației.

Însă nu trebuie să uităm că, așa cum scria și Olivier Nay, „(î)n spatele expansiunii unui cuvânt (*Lumières, Enlightenment, Aufklärung, IllustraciÓn, Illuminismo*) se ascunde o constelație de opere și curente de o rară diversitate”¹⁵. Această observație de ordin metodologic trebuie aplicată, de altfel, și *Luminilor* din Țările Române, din cele două Principate dunărene și din Transilvania deopotrivă, acestea fiind integrate din poziții diferite într-o nouă ordine economică și politică rezultând din schimbările revoluționare din apusul Europei. „Ideile fondatoare ale modernității au un imediat efect în practică odată cu reconstrucția și distrugerea vechilor instituții europene. Și de la Revoluția Franceză la filosofia germană, de la economia politică engleză la socialismul utopic, aceste idei dizolvă vechile relații ale unității europene și codifică noul primat evoluționar al unui sistem economic diferențiat”¹⁶, scrie Vlad Georgescu. În acest sistem economic european premodern, Țările Române se vor situa la periferie, destin care le va influența puternic viața politică, socială și culturală în întregul secol al XIX-lea.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, mișcarea filosofică și literară a *Luminilor* se impune în cea mai mare parte a Europei occidentale împotriva sistemului de guvernare al monarhiei absolute de drept divin (rezultând, aceasta, în ultimă analiză, din instaurarea unei viziuni absolutiste asupra statului, în urma unui parcurs politico-juridico-ideologic care începe cu Pacea de la Augsburg din 1555 – și principiul proclamat de Dieta de la Augsburg – *cuius regio, eius religio* – și se consolidează și codifică juridic odată cu Pacea Westfalică¹⁷ de la jumătatea secolului al XVII-lea). *Luminile* europene promovează o viziune anti-absolutistă, subliniind valoarea rațiunii, spiritul critic, libertatea individului și luptând cu armele filosofiei și ale satirei literare împotriva in justiției și a inegalităților sociale. Această orientare este acceptată în anumite limite chiar și la unele curți europene, sub înfățișarea absolutismului luminat (în Austria Mariei-Theresa, la curtea lui Friedrich cel Mare al Prusiei, prietenul și protectorul lui Voltaire, la curtea împărătesei Ecaterina cea Mare a Rusiei, admiratoare a enciclopediștilor francezi¹⁸).

¹⁵ Olivier Nay, *Istoria ideilor politice*, traducere de Vasile Savin, Polirom, Iași, 2008, p. 292. V., de asemenea, și Emanuel Turczynski, *De la iluminism la liberalismul timpuriu*, traducere de Irina Cristescu, București, Editura Fundației Culturale Române, 2000.

¹⁶ Hauke Brunkhorst, *op. cit.*, p. 149.

¹⁷ În legătură cu acest subiect, există, desigur, o amplă literatură; pentru o bună introducere în materie, v. și Georges Livet, *L'Équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle*, Presses Universitaires de France, coll. l'Historien, 1976, Paris. De asemenea, Nicolae Ciachir, *Istoria relațiilor internaționale de la Pacea Westfalică (1648) până în contemporaneitate (1947)*, București, Editura Oscar Print, 1998, cap. I, pp. 7-22.

¹⁸ Literatura absolutismului luminat pare a fi avut un ecou important și în Țările Române. Vlad Georgescu citează *Cugetările* contelui suedez Oxenstiern, care au circulat aici în copii manuscrise ale originalului francez, alături de traducerea scrierii abatelui Fénelon, *Les aventures de Télémaque*, care – scrie Vlad Georgescu – au fost traduse în românește la cererea boierului francmason Iordache Darie Dărmănescu, în 1772. De asemenea, se înregistrează circulația (în special în Transilvania) a unor scrieri ale lui Chr. Wolff, H. Grotius, Samuel von Pufendorf (cfr. Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 64). V., de asemenea, Nicolae Isar, *Principatele Române în epoca luminilor (1770-1830). Cultura, Spiritul critic, Geneza ideii naționale*, București, Editura Universității București, 1999.

Însă *Luminile* din apusul Europei nu înseamnă doar libertate și progres, ci și impunerea unei viziuni eurocentrice, care reduce la simple curiozități diferențele culturale (ca în cazul *Huronului* lui Voltaire sau al persanilor lui Montesquieu) și sprijină ideologic un colonialism cultural care se adaugă colonialismului economic. În plan cultural, se instalează hegemonia Vestului, care introduce în mentalul colectiv al europenilor ideea diferenței culturale majore dintre Europa de Vest și Europa de Est.

Istoricul american Larry Wolff a cercetat această temă într-o lucrare importantă consacrată *inventării Europei de Est*, cu concluzia că „inventarea Europei de Est a fost un proces de sinteză, asocierea acestor țări pe baza unor fapte reale și imaginare pentru a obține termenul general *Europa de Est*. Acest termen reprezintă o sumă de observații generale și de asociații privitoare la un teritoriu ce cuprindea țări și popoare diferite. Acesta este sensul în care Europa de Est reprezintă un construct cultural, o invenție intelectuală a Iluminismului”¹⁹. O invenție care va marca profund politica Occidentului față de Estul european, de la dominația culturală la intervenția brutală militară și politică și chiar la crearea unei ideologii geopolitice care justifica expansiunea spre est (*Drang nach Osten*) și tratamentul cvasi-colonial (uneori explicit rasist) rezervat popoarelor din est²⁰.

Mișcarea *Luminilor* europene se radicalizează în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, dând naștere unei ideologii revoluționare ce se va manifesta plener în Revoluția Franceză, ideile acesteia răspândindu-se în mare parte a continentului prin cuceririle Imperiului napoleonic. Înfrângerea acestui imperiu, care continuă (în anumite limite) ideologia revoluționară și liberală a Revoluției Franceze, va constitui pentru marile puteri europene ale vremii impulsul de a instaura pe continentul european un nou sistem de alianțe (sistemul diplomatic al congreselor inițiat cu Congresul de la Viena din 1814) care urma să reorganizeze echilibrele de putere în noile condiții geopolitice și să stăvilească difuziunea ideii de progres social pe continent.

*

În acest context se înscrie și noua situație geopolitică în care se află Țările Române la cumpăna dintre secolele al XVIII și al XIX-lea. Se adâncește în această perioadă criza Imperiului Otoman, declanșată cu un secol mai înainte, când hegemonia turcească în spațiul balcanic a suferit puternice lovituri în urma războaielor purtate cu Imperiul habsburgic, încheiate cu dezastrul Păcii de la Karlowitz și cu pierderea Transilvaniei în 1699, urmată de altă pace umiltoare pentru otomani în 1718, la Passarowitz, și de Pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774), care, arată istoricul turc Yilmaz Oztuna, pune capăt pretențiilor Imperiului Otoman de a fi considerat o putere mondială²¹. Această criză dă naștere unor tensiuni geopolitice majore în această parte a continentului european, desemnate în

¹⁹ Larry Wolff, *Inventarea Europei de est. Harta civilizației în Epoca Luminilor*, traducere din engleză de Bianca Rizzoli, București, Editura Humanitas, 2000, p. 464.

²⁰ În legătură cu acest subiect, v. și Nicolae Ciachir, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei în Epoca Modernă (1789-1923)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2011, *passim*.

²¹ V. Nicolae Ciachir, *op.cit.*, p. 56.

literatura de specialitate sub denumirea de *chestiunea orientală*²². *Chestiunea orientală* nu este, cum s-ar putea crede, doar o criză locală, ea implică, direct sau indirect, toate marile puteri europene, unele dintre acestea încercând să profite de criză pentru a-și extinde influența în Balcani (Austria, Rusia), altele sprijinind Turcia împotriva primelor, având în vedere și interesele pe care acestea din urmă le aveau în Orientul Mijlociu.

În acest complicat joc geopolitic, se afirmă pentru prima dată în conștiința Europei occidentale existența micilor națiuni din această zonă geografică: grecii, sârbo-croații, albanezii, românii. Această (re)descoperire a unor identități naționale în răsăritul european este favorizată și de mișcarea literară și de idei a romantismului european²³.

Primele manifestări de gândire politică în sud-estul Europei sunt, totodată, revendicări ale unei identități aparte (*identitatea națională*, chiar dacă termenul nu e încă prezent²⁴), care se afirmă *împotriva* culturii dominante și a instituțiilor politice impuse de dominația imperiilor succesive în acest spațiu. În Principatele Române, se întrevide posibilitatea desprinderii de sub dominația otomană, ceea ce face ca unii reprezentanți ai marii și micii boierimi să înceapă să se orienteze, discret, către civilizația și influențele politice occidentale. Chiar și sub regim fanariot, totuși, o anumită rezistență față de asimilarea culturii turcești se făcuse simțită, spre indignarea, de pildă, a domnitorului N. Mavrogheni²⁵.

În acest context, nu trebuie trecut sub tăcere rolul pe care Biserica Ortodoxă l-a avut în această rezistență, oarecum subterană, împotriva unei dominații politice și culturale care urmărea ștergerea identității naționale și o cât mai deplină asimilare. În întreaga arie balcanică, de altfel, instituțiile religioase ortodoxe (biserici, mănăstiri, instituții de învățământ confesional) au jucat un rol major în rezistența permanentă împotriva tendințelor hegemonice manifestate de Imperiul Otoman, dar și de cel habsburgic. Acesta din urmă a procedat, de altfel, mai subtil, folosindu-se de uneltele dezbinării, opunând ortodoxiei abia tolerate o nou-creată

²² Cu privire la originile *chestiunii orientale*, v. și Nicolae Ciachir, Gheorghe Berca, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, în special cap. 5, pp. 151 sq., *passim*.

²³ V., de pildă, și Warren Breckman, *European Romanticism: A Brief History with Documents*, Hackett Publishing Company, 2015, Indianapolis. *Romantismul*, trebuie spus, are (implicit) și o dimensiune politică; a fost și o mișcare a periferiilor europene (țările nordice, Balcanii etc.) împotriva clasicismului marilor puteri din centrul Europei.

²⁴ În cultura socio-politică de limbă engleză este semnificativă lucrarea lui Benedict Anderson intitulată *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London-New York, Ed. Verso, Revised edition 2006 (1983, 1991) care, cum arată și titlul, încearcă să combată viziunea esențialistă asupra națiunii. O discuție mai recentă cu privire la acest concept și locul acestuia în cultura franceză contemporană este aceea semnată de Anne-Marie Thiesse, *La Création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*, Seuil, 1999, Paris, care reia, în substanță, punctul de vedere al lui Renan împotriva esențialismului barrésian. O abordare mai nuanțată a acestuia din urmă se găsește, însă, de pildă, la Brigitte Krulic: *Le peuple français chez Maurice Barrès: une entité insaisissable entre unité et diversité*, în publicația online *Sens public*, februarie 2007: "Poporul sau națiunea (în viziunea lui Barrès - susține Brigitte Krulic) nu este o «rasă», ci o dinamică în continuă evoluție, animată de voința de a se conforma urmelor înscrise de istorie: ceea ce permite să se nuanțeze caracterul inestabil și esențialist care se atribuie în mod obișnuit naționalismului barrésian. Suntem mai aproape, cred (scrie Brigitte Krulic), de concepția moștenită de la Michelet și de la Vico, aceea a unei istorii care este produsul secular al «efortului» oamenilor sau de tradiționalismul istoricist al lui Edmund Burke" (Brigitte Krulic, *loc. cit.*).

²⁵ Cfr. Vlad Georgescu, *op. cit.*, pp. 74-75.

Biserică Unită, al cărei rol era de a facilita pătrunderea influențelor culturale și politice occidentale (catolice) în acest spațiu geografic. Cu toate meritele ei culturale indiscutabile în crearea unor conexiuni culturale cu Europa occidentală, Biserica Unită a avut și un rol nefast, încurajând sau măcar tolerând acțiunea oficialităților de persecutare a ortodoxiei ardelene.

Totodată, în Principate, rolul activ al ortodoxiei are și o altă consecință în plan politic: pregătește terenul pentru o mai accentuată influență a Imperiului Rus în acest spațiu. Rusia, interesată încă din vremea lui Petru cel Mare să domine strâmtorile care îi împiedică accesul în Mediterana, va folosi ortodoxia și protejarea credincioșilor ortodocși din Balcani ca un bun pretext pentru a schimba în favoarea ei echilibrul geopolitic al regiunii, reușind să-și impună, în cele din urmă, rolul de *putere protectoare* (se înțelege: a ortodocșilor din Balcani), rol care se confirmă în urma victoriilor rusești din războaiele ruso-turce din 1787-1792, 1806-1812 și 1828-1829, având, în cele din urmă, și recunoașterea marilor puteri europene. Imperiul țarist va influența apariția unor grupări politice care, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, vor apăra interesele puterii rusești²⁶, dar, totodată (fapt pozitiv) vor importa, prin fileră rusească, anumite idei politice moderne din Occident²⁷. Într-o epocă de aparent reflux al puterii rusești, însă, unii boieri se vor orienta spre Franța împăratului Napoleon²⁸, care, la rândul său, cerea un raport preliminar asupra situației din zonă în vederea, probabil, creării unei posibile Confederații Dunărene, care să se opună pătrunderii Rusiei în Balcani²⁹.

Deși Sublima Poartă păstra încă un cvasi-monopol al relațiilor Țărilor Române cu străinătatea, întărit după episodul domniei lui Constantin Brâncoveanu, unele relații neoficiale (discrete) cu lumea occidentală există și în epoca fanariotă. O importantă contribuție la aceste relații o au și diverși călători europeni, trimiși diplomatici din Occident, refugiați și emigrați din alte țări răsăritene cu bune relații în Europa apuseană (ca, de pildă, emigrația polonă, prin intermediul căreia pătrund în Moldova ideile Revoluției Franceze³⁰), diverși negustori din țări occidentale ș.a.m.d.

*

Acesta este cadrul istoric în care apar și se dezvoltă primele elemente de gândire politică premodernă și modernă în cele trei Principate românești, în a doua

²⁶ V. și Vlad Georgescu, *Memoirs et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769-1830. Répertoire et textes inédits*, Études et documents concernant le Sud-Est Européen (2), Bucarest, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, 1970.

²⁷ Cu privire la acest subiect, lucrarea clasică deschizătoare de drum rămâne teza prezentată la Sorbona de Pompiliu Eliade, publicată cu titlul *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie. Les origines. Étude sur l'état de la société roumaine à l'époque des règnes phanariotes*, Paris, Ernest Leroux Editeur, 1898.

²⁸ Emil Vârtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei „republici aristo-dimocraticești” în Moldova la 1802*, ediția a 2-a revăzută și adăugită, București, 1947 (prima versiune apare în revista *Viața Românească* (București), nr. 6-7, iunie-iulie 1947). De asemenea, Alexandre Stroeve, Ileana Mihăilă, *Ériger une République souveraine, libre et indépendante*, București, Editura Roza Vânturilor, 2001. Cu privire la ecoul politicii napoleoniene în Țările Române, v. și Claudiu Mandoki, *Influența perioadei napoleoniene asupra Țărilor Române*, internet, diam.uab.ro/istorie.uab.ro/publicatii/colectia.../19_mandoki.pdf, consultat la 20 iulie 2018.

²⁹ V. și Maria Holban, *Texte d'un rapport inédit du Ministre Reihnard sur la Valachie et la Moldavie. Rapport remis par ordre de Sa Majeste a son Excellence Monseigneur le Ministre des Relations Exterieures. 30 Novembre 1807*, în *Revue historique du Sud Est Europeen*, XII, 1935, nr. 7-9.

³⁰ Vlad Georgescu, *op. cit.*, pp. 68-69.

jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Cercetările din arhive au pus în lumină, în ultimele decenii, o destul de bogată activitate intelectuală din această perioadă, ale cărei rezultate (memorii, însemnări personale, scrisori, traduceri, chiar unele scrieri publicate sau rămase în manuscrise) sunt uneori surprinzător de apropiate de mișcarea de idei din Europa occidentală, departe de tabloul mai degrabă sumbru desenat (din motive, evident, ideologice) de istoricii generației de la 1848.

Istoricul Vlad Georgescu consideră că, în această perioadă care cuprinde o epocă premodernă, dar și o primă modernitate românească, putem distinge activitatea intelectuală a trei generații de cărturari³¹ (care pregătesc, de altfel, mișcarea de idei a generației Revoluției de la 1848 și a Unirii de la 1859).

„Prima generație este compusă din personalități extrem de dinamice și combative, legate strâns de războaiele din 1768-1774 și 1787-1792, autoare a unui număr impresionant de programe politice. Este, în același timp, o generație de mari oameni de cultură, în primul rând de iubitori ai istoriei (...). Cei mai de seamă gânditori politici ai acestei generații au fost Mihai Cantacuzino (1723-1793/1796), Enăchiță Văcărescu (1740-1797) și Gavril Callimachi (cca. 1690-1786), autori de memorii, de scrieri istorice și literare”³². Alături de aceștia, alți autori ai vremii români și greci, aparținând clerului, dar și mireni (funcționari ai regimului fanariot sau aflați în slujba unor mari boieri) au compus scrieri nu lipsite de interes pentru a recompona atmosfera intelectuală a acestei epoci.

A doua generație la care se referă Vlad Georgescu cuprinde și reprezentanți ai micii boierimi și ai unei burghezii în formare. Această a doua generație pătrunde „furtunos pe arena politică prin radicalul program redactat de Ion Cantacuzino (1756-1828) și prezentat Congresului de pace de la Șîștov (1791). Dintre contemporanii săi munteni, idei originale întâlnim la domnitorul Grigore al IV-lea Ghica (+1834) și la Dinicu Golescu (1777-1830). Foarte importanți sunt scriitorii moldoveni, un Dumitrache Sturdza (+1852), un Alexandru Beldiman (1760-1826), un Veniamin Costache (1768-1846) și, mai ales, un Iordache Rosetti-Rosnovanu (1764-1836), până acum câteva decenii foarte puțin cunoscut ca scriitor politic. Descoperirea arhivei acestui important dregător, vistier(nic) al Moldovei timp de mulți ani, a pus în circulație științifică un număr impresionant de memorii politice, care-l situează printre cei mai de seamă scriitori politici din primele 3 decenii ale veacului al XIX-lea”³³, scrie același Vlad Georgescu.

Caracteristica ideilor elaborate de primele două generații amintite este, după Vlad Georgescu, faptul că acestea sunt rezultatul reflecțiilor politice ale unor reprezentanți, în genere, ai mării boierimi, care exprimă idei avansate în planul identității naționale, dar care sunt mai puțin interesați de aspectul social, al reformelor sociale³⁴. Abordarea mai directă a acestei din urmă problematici constituie o trăsătură definitorie a celei de-a treia generații, aceea care îi cuprinde pe Dionisie Fotino (1769-1821), pe ardeleanul Gheorghe Lazăr (1779-1823), pe Naum

³¹ *Ibidem*, cap. 3, pp. 43 sq.

³² Vlad Georgescu, *op. cit.*, pp. 43-44.

³³ *Ibidem*, pp. 44-45.

³⁴ *Ibidem*, p. 45.

Râmniceanu (1764-1839), pe Tudor din Vladimiri (1780-1821). „Această generație este strâns legată de mișcările românești și grecești de la 1821, în care, într-un fel sau altul, sunt implicați majoritatea scriitorilor”³⁵.

Așa cum s-a spus în mai multe rânduri, în preajma anului 1800 se remarcă, în special cu această a treia generație de gânditori politici (unii dintre aceștia fiind și direct implicați, la un nivel sau la altul, în viața politică a vremii), o mai mare deschidere pentru speculația abstractă, pentru preluarea și utilizarea unor noțiuni, a unor concepte, împrumutate din literatura filosofică și politică occidentală. În termenii istoricului Vlad Georgescu, „cu această nouă generație, nivelul teoretic devine mai ridicat, abstracțiunile sunt mai numeroase, argumentările filosofice mai profunde. Cel mai de seamă gânditor al acestei generații este Ion Tăutu (1795-1830), primul autor al unui tratat de politică”³⁶. Scrierile lui Ion (Ionică) Tăutu (Tăutul) sunt expresia unui gânditor interesant, preocupat atât de starea socială, cât și de reglementările politico-juridice din societatea în care trăia, Moldova începutului de secol al XIX-lea: *Cuvântul unui țaran către boieri* (1821), *Strigarea norodului Moldovei* (1821), foarte cunoscuta *Constituție a cărvunarilor* (1822), *Politicești luări aminte asupra Moldovei* (1821). Cum se vede, anul de cumpănă 1821 pare a fi stimulat reflecția acestui „iacobin moldav” (cum îl numea N. Iorga într-un articol din 1937), care își va relua preocuparea pentru scris, însă cu idei mai puțin radicale și mai aplicat în direcția teoretizării artei de a guverna, în perioada în care intenționa să candideze la tronul Moldovei³⁷, cu *Asupra meșteșugului ocârmuirii*, *Memoriu adresat ambasadorului englez de la Constantinopol privind cauzele care au pricinuit decăderea Moldovei și Țării Românești*, *Fragment de scriere privind politica externă a Moldovei*, *Reflecții asupra modului în care cârmuirile trebuie să asigure interesul cetățenilor în existența și activitatea lor*, *Fragment de corespondență privind puterea de care trebuie să se bucure domnul* etc.³⁸. Precursor al romantismului românesc, traducător al cunoscutelor în epocă *Les Ruines* ale poetului francez Volney³⁹, Tăutu ar fi putut fi un important eseist și teoretician al politicii, dacă nu ar fi survenit sfârșitul lui prematur, departe de țara sa, la Constantinopol.

Între scrierile mai timpurii ale lui Ion Tăutu se distinge, prin importanța sa în planul istoriei ideilor politice românești, documentul numit de unii comentatori *Constituția cărvunarilor* (aluzie, desigur, la mișcarea carbonarilor italieni, care

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Observația este a lui Vlad Georgescu, *ibidem*, n. 23.

³⁸ Lucrările sunt citate de istoricul Vlad Georgescu în nota 23 de la p. 45 a lucrării menționate. Scrierile lui Ion Tăutu au fost publicate, fragmentar, de Emil Vărtosu în vol. Ion Tăutu, *Scrieri social-politice*, cuvânt înainte, studiu introductiv, note de E. Vărtosu, București, Editura Științifică, 1974; alte fragmente de scrieri ale comisului filosof se găsesc în Dan Mănuță, *Ionică Tăutu - pagini inedite*, în *Revista de istorie și teorie literară*, nr. 1, 1966 și în *Documente*, ediție, note, glosar de Gh. Ungureanu, D. Ivănescu, Virginia Isac, coordonator Gh. Ungureanu, București, 1973.

³⁹ Sub titlul (care astăzi ne apare baroc) de *Sfârșimările sau procetire asupra revoluțiilor împărățiilor*; v. și Dan Mănuță, *Ionică Tăutu - traducător al „Ruinelor” lui Volney*, în *Anuar de lingvistică - Academia Română*, Editura Academiei, 1972, București (consultat pe internet la site-ul *Diacronia*, la 1 august 2018). Dan Mănuță remarcă, pe drept cuvânt, ideologia iluministă pe care o vehiculează *Ruinele* lui Volney, poet și eseist situat la confluența luminismului târziu cu romantismul.

viza eliberarea Italiei de sub dominația străină). Acest proiect „se distinge prin capacitatea sa de a anunța, fie și timid, câteva dintre principiile constituționalismului modern autohton. Indiferent de lectura pe care o aplicăm documentului“, scrie Ioan Stanomir, „considerându-l fie o expresie de esență «liberală», fie tributar iluminismului timpuriu sau că își datorează profilul contaminării poloneze, poziția sa cu totul particulară în seria difuzării soluțiilor constituționale nu poate fi contestată“⁴⁰.

*

Cum se naște în Țările Române, așadar, gândirea politică modernă? Aceasta se întâmplă într-un context istoric determinat, care joacă un rol important în apariția și în evoluția unor gânditori care nu sunt nici astăzi considerați în adevărata lor semnificație, scrierile lor fiind adesea expediate sumar, ca lucrări de conjunctură și fără importanță istorică reală. Este o caracteristică repetată a istoriei noastre culturale, aceea de a desconsidera producțiile care nu iau întocmai forma unor scrieri similare din Occident. Or, în cazul primilor gânditori politici români, aceștia încă ezită între două lumi, între expresia occidentală și exprimarea mai plastică și metaforică împrumutată din lumea orientală, păcat de neiertat în ochii următoarelor generații de autori.

Poziția în general acceptată a istoriografiei românești cu privire la începuturile gândirii politice în Țările Române este exprimată în mod sintetic de istoricul Vlad Georgescu și se sprijină pe o viziune (nemărturisită, mai degrabă sugerată) cu caracter sociologizant (dacă nu chiar marxist), trimițând la categoria (sau clasa) socială căreia îi aparțin autorii amintiți. „Marea majoritate a scriitorilor politici sunt boieri, în general membri ai protipendadei. Aceasta a imprimat iluminismului social-politic românesc un caracter nobiliar, așa cum s-a întâmplat de altfel și în alte țări est-europene, cum ar fi Rusia, Ungaria sau Polonia. (...) pe plan național, acțiunea unei însemnate părți a boierimii a avut un caracter progresist (...). Pe plan intern, însă, și mai ales în domeniul relațiilor agrare, boierimea românească, ca de altfel toată aristocrația europeană, s-a arătat extrem de refractară față de înnoiri, așezându-se adeseori la limita extremă a conservatorismului“⁴¹.

*

Evident, această analiză este sociologic pertinentă, dar pare, totuși, incompletă și oarecum schematică. Ea nu ține seama în special de ceea ce s-ar putea numi diferența specifică față de cultura politică occidentală. Dacă în Occident ideea de națiune este elaborată și se desăvârșește în contextul luptei pentru dominație pe continentul european între marile puteri⁴² (Franța, Anglia, Spania, Ger-

⁴⁰ Ioan Stanomir, *Libertate, lege și drept. O istorie a constituționalismului românesc*, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 16.

⁴¹ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 47.

⁴² Hagen Schulze, în *Stat și națiune în istoria Europei*, trad. în limba română, Editura Polirom, 2003, Iași, subliniază importanța războaielor care s-au purtat pe continentul european pentru definirea identităților naționale: „(...) războiul, ocuparea de către dușman, jafurile în numele unei alte națiuni și sentimentul umilinței colective au jucat rolul unui catalizator în formarea unei identități naționale proprii“ (Hagen Schulze, *op. cit.*, p. 173).

mania) și al creării statului-națiune⁴³, în răsăritul Europei (cu excepția, poate, a Rusiei, care merită o discuție specială) tema esențială a reflecției politice este aceea a *recunoașterii* de către lumea occidentală a unei identități aparte, proprii, ceea ce va deveni în timp *identitatea națională* a popoarelor și a culturilor est-europene. În Europa occidentală identitatea națională se construiește prin raportarea la un inamic colectiv cu o identitate marcată simbolic (în Evul Mediu și în secolele XV-XVI predomină identitatea religioasă, inițial prin adversitatea față de lumea islamică, apoi împărțind populația creștină în catolici și protestanți etc.; ulterior, după Pacea de la Augsburg din 1555 și, în special, după sistemul Păcii westfalice, pe măsură ce se dezvoltă ideea de *stat* ca entitate politică bine definită, identitatea națională se construiește în esență prin conflictele între statele-națiuni, care iau și o dimensiune cultural-ideologică).

În răsăritul Europei apare în plus această temă a *recunoașterii* de către lumea occidentală a identităților locale⁴⁴. *Identitatea națională trebuie să fie recunoscută de Occident pentru a fi recunoscută ca o valoare în sine și de elitele locale*. Elitele culturale și politice sunt formate și educate într-un climat cultural în care această recunoaștere, care vine din partea unor instanțe exterioare propriei societăți, constituie, practic, în anumite momente istorice, unica sursă de legitimitate a acestor elite.

Odată cu zorii epocii moderne, rolul și importanța elitelor politice și culturale vor avea o nouă dimensiune. Atât în Principatele dunărene, cât și în Transilvania, viața politică devine o preocupare pentru o întreagă categorie socială, care include marea și mica boierime, slujitorii de casă ai marilor boieri, funcționarii statului, clerul mai înalt etc. Cu alte cuvinte, se constituie primele elemente ale unor elite politice și culturale, care încep să gândească politic și să elaboreze idei și planuri de reformă. Este interesant să cercetăm gândirea politică a vremii și din perspectiva unor strategii prin care aceste elite în stare incipientă încearcă să-și dobândească o poziție mai avantajoasă.

Teoria sociologică a elitelor poate oferi unele explicații cu privire la procesul complex al modernizării și occidentalizării societății românești în secolul al XIX-lea, în special dacă facem apel la mai recente dezvoltări teoretice ale

⁴³ V. și art. "Nation", în *Dictionnaire de philosophie politique*, sous la direction de Philippe Raynaud et Stéphane Rials, Paris, Presses Universitaires de France, 1996, pp. 411 sq.

⁴⁴ Aceasta temă de cercetare, prezentă în scrierile filosofului german Axel Honneth, a fost doar marginal abordată în studiile cu privire la istoria ideilor politice moderne din țara noastră, deși subiectul pare a oferi o perspectivă nouă cu privire la rolul elitelor în procesele de modernizare ale societăților est-europene (evident, ținând seama de faptul că Honneth situează analiza sa într-un context esențialmente al relațiilor interpersonale; însă acest concept de recunoaștere poate fi aplicat, cum a arătat și Marx, și relațiilor dintre grupurile sociale). Reamintim că *teoria recunoașterii* a fost dezvoltată în lucrările lui Axel Honneth pornind de la Hegel, Marx, W. Benjamin și G. Lukacs. Aplicând cadrul conceptual propus de Honneth (în *Kampf um Anerkennung*, 1995, trad. în limba engleză cu titlul *Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflict*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1995) și în celelalte publicații care dezvoltă această paradigmă de gândire s-ar putea explica multe aspecte legate de comportamentul elitelor politice și culturale în societățile est-europene. Pentru o privire de ansamblu asupra teoriei recunoașterii a lui Honneth, v. și *Recognition and Power. Axel Honneth and the Tradition of Critical Social Theory*, ed. by Bert van den Brink and David Owen, Cambridge, Cambridge University Press, 2007 etc..

acesteia, desemnate în literatura de specialitate ca „noul model elitist”⁴⁵ (*new elitist model*) sau „noua paradigmă a elitelor” (*new elite paradigm*). În cazul modernizării societății românești în secolul al XIX-lea, se poate susține că la nivelul elitelor (în special al elitelor politice, dar și – uneori – al elitelor culturale) procesul de unificare a fost oarecum imperfect, poate și din pricina adoptării de către clasa politică românească a modelului de stat centralizat după exemplul Franței secolului al XIX-lea. După Marea Unire de la 1918, acest model și această filosofie politică își vor dovedi limitele. În Transilvania, așa cum vom vedea, acest proces de unificare a elitelor a fost și mai complex (având în vedere sciziunea dintre cele două biserici românești) și a produs efecte majore în tot secolul al XIX-lea. Putem înregistra diverse strategii ale elitelor politice și culturale din cele trei Principate pentru a obține recunoașterea din partea marilor puteri și, în cazul Transilvaniei, de asemenea recunoașterea Dietei, a celorlalte entități politice.

Elitele politice românești, care, după 1821, încurajate și de evoluțiile geopolitice, își caută o ideologie și o identitate proprie (și, cum am arătat, o recunoaștere din partea cercurilor politice occidentale), parcurg în câteva generații un rapid traseu al modernizării și occidentalizării, de la schimbarea veșmintelor și a organizării locuinței la înțelegerea necesității unei educații de tip occidental, la importul masiv de publicații din Occident și la constituirea unor societăți culturale, fundarea unor periodice culturale și politice și, în cele din urmă, a unor partide politice. Parcurgând acest traseu, totodată, se poate vedea o evoluție a clasei politice autohtone de la o organizare mai degrabă de tip oligarhic (în sensul lui R. Michels) la o structură mai aproape de ceea ce sunt elitele în societățile occidentale, diferențiate de ideologii și capabile să adopte comportamente politice, de negociere în limitele unei viziuni instituționale și parlamentare asupra politicii.

Totuși, modernizarea și occidentalizarea societății românești din Principate se face cu multe ezitări și momente de cumpănă, având în vedere și incapacitatea elitelor politice românești de a găsi un teren de înțelegere, cu excepția doar a unor momente de majoră importanță istorică (Revoluția de la 1848, Unirea de la 1859, chemarea unui principe străin la 1866, după înlăturarea lui Cuza de către „monstruoasa coaliție”, independența de la 1877 și Marea Unire de la 1918). În afara acestor momente, elitele politice românești s-au dovedit prea puțin capabile să conlucreze în vederea modernizării și europenizării țării printr-o strategie bipartizană. Sociologia politică românească a încercat să explice acest fapt prin diverse abordări teoretice, însă nu există nici în prezent un consens între cercetătorii interesați de această temă. Majoritatea lucrărilor consacrate acestei discuții pleacă de la constatarea divizării elitelor politice românești în secolul al XIX-lea în două mari facțiuni, diferențiate din punct de vedere economic și social și moti-

⁴⁵ O utilă trecere în revistă a literaturii recente cu privire la sociologia elitelor găsim la Matias López, „Elite theory”, în *Sociopedia.isa*, 2013, internet, consultat la 25 august 2018. Lucrări mai recente (de pildă, John Highley și Michael Burton, *Elite Foundations of Liberal Democracy*, Lanham, Rowman and Littlefield, 2006) propun o nouă tipologie a elitelor care accentuează importanța cooperării dintre acestea în vederea progresului societății: în conformitate cu noul model, elitele pot fi 1. neunite (sau în conflict), 2. unite consensual sau 3. unite ideologic. Consensul elitelor poate fi obținut, după cei doi autori, prin negociere (*settlement*) sau convergență (Matias López, *op. cit.*, p. 5).

vate de ideologii opuse: liberalii și conservatorii sau, în terminologia lovinesciană (partizană, de altfel), „forțele revoluționare“ și „forțele reacționare“⁴⁶ sau, aplicând distincția în plan cultural, „moderniști“ și „tradiționaliști“ etc. Toate aceste elaborări teoretice constată existența unui clivaj, a unei linii de fractură care divizează societatea românească după 1848 și încearcă, unele, să explice această fractură socială și ideologică. În legătură cu acest subiect s-au exprimat M. Kogălniceanu, T. Maiorescu (care a propus formula *formelor fără fond*), M. Eminescu, N. Iorga, G. Ibrăileanu, E. Lovinescu, C.D. Gherea, Șt. Zeletin, M. Manoiilescu, M. Vulcănescu, mai recent Ilie Bădescu și mulți alți autori, tema rămânând, totuși, deschisă unor noi interpretări.

Din punctul de vedere al sociologiei și antropologiei politice contemporane, se face uneori distincția între *elitele cu orientare locală* și *elitele cosmopolite*, care se deosebesc, după unii autori⁴⁷, prin sistemele de relații sociale, prin înțelegerea rolului lor în comunitate și prin atitudini cognitive (*înțelegere* versus *cunoaștere*) etc. Pentru abordarea mai recentă a *noului model* propus de John Highley, Michael Burton ș.a., în general nu se poate vorbi de o elită politică, ci de elite care se găsesc în conflict sau, dimpotrivă, sunt capabile să ajungă prin negocieri la o înțelegere durabilă (*settlement*), ceea ce duce la stabilitatea regimului politic și la progresul pe linia democrației de tip occidental. În cazul elitelor românești, prevalează, încă începând cu jumătatea secolului al XIX-lea, conflictul din pricina redusei capacități de negociere⁴⁸. Problema este: de ce grupările care compun elitele politice românești sunt incapabile să negocieze constructiv, pentru a ajunge la ceea ce sociologia anglo-saxonă numește *settlement*, la o înțelegere durabilă?

Un răspuns ar putea fi: din cauza modului de constituire și de legitimare a acestor grupări elitiste. În teoria contemporană, se vorbește despre elite legitimate prin competiție și elite legitimate prin/din specializare⁴⁹. În privința elitelor politice românești moderne, urmare și a unor mai vechi strategii de legitimare, constituite încă înainte de epoca fanariotă, un loc important îl ocupă legitimarea prin *recunoaștere* din partea decidenților occidentali și, în genere, din partea lumii occidentale, a culturii moderne occidentale, care dictează, hegemonic, aprecieri pozitive sau negări brutale. Acest lucru e evident în cazul grupării liberale, care, așa cum am arătat, se consideră pe sine un avanpost al civilizației la granița cu lumea orientală, barbară, necivilizată și despotică, incapabilă să înțeleagă valoarea libertății individuale, în vreme ce gruparea conservatoare se legitimează și ea prin recursul la un alt gen de recunoaștere din partea lumii occidentale, o recunoaștere care se întemeiază pe unicitatea spiritului unui popor, a identității naționale ca valoare esențială pentru filosofia politică de orientare conservatoare.

⁴⁶ E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, ediție critică de Nicolae Mecu și Oana Soare, introducere de Eugen Simion, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2016 (prima ediție apărută în anii 1924-1925-1926).

⁴⁷ Jacques Coenen-Huther, *Sociologia elitelor*, traducere de Mihai Ungurean, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 154 sq.

⁴⁸ V. și George Tibil, „Conflictul elitelor și instabilitatea politică în evoluția modernă și contemporană a României“, în *Polis*, nr. 1/2013, consultat online la 1 septembrie 2018.

⁴⁹ Jacques Coenen-Huther, *op. cit.*, p. 30 sq.

Cele două tipuri de legitimitate vor orienta grupările politice respective, după constituirea principalelor instituții ale statului român modern, după Unirea de la 1859 și Constituția de la 1866, spre adeziunea la una sau alta dintre cele două ideologii politice *occidentale* care se confruntă în acea epocă în Europa: liberalismul (liberalismul clasic⁵⁰) și conservatorismul.

Gruparea liberală, care se situează într-o oarecare măsură în continuarea radicalismului revoluționar pașoptist, își va declara adeziunea la o ideologie de tip liberal (care proclamă universalitatea unor valori: libertatea individuală, democrația, progresul, schimbarea socială pe calea unor mișcări revoluționare, raționalismul, piața liberă), aderând, în genere, la varianta franceză a ideologiei liberale care (după lordul Acton), implică și o oarecare doză de naționalism, aspect întâlnit la toate variantele „latine“ ale liberalismului clasic⁵¹.

Gruparea conservatoare aderă la o ideologie inspirată în bună măsură de conservatorismul englez, care se întemeiază pe o critică totală a raționalismului politic și a ideilor Revoluției Franceze, promovând ideea unei evoluții graduale a societății românești, prin reforme bine studiate și întemeiate pe realitățile sociale. Mișcarea conservatoare își are și ea originea în Revoluția de la 1848, în respingerea unor idei extreme ale unei anumite grupări pașoptiste, și se va preciza ulterior cu prilejul discuțiilor din adunările *ad-hoc* din preajma Unirii de la 1859. Într-un articol din *Timpu*, publicat la 17 februarie 1880, Mihai Eminescu sintetizează principiile politice ale conservatorismului românesc: „stabilind principiul fundamental că orice politică practică nu poate lucra decât cu elementele care-i sunt date, nu cu cele pe care și le închipuiește a le avea, și convinși că idei și interese, fie cât de diverse, sunt și trebuie să fie armonizabile, pentru ca statul să fie cu puțință, nici înțelegem, nici avem vreo încredere în mișcări violente sau estra-legale și, mai puțin încă, în conspirațiuni, deși aceste din urmă s-au bucurat în trecut de o nejustificată glorie, de laurii pe care cu ușurință-i plăsmuiesc gazetele, de aureola pe care cei interesați o creează cu aceeași ușurință cu care cei dezinteresați o condamnă“⁵².

⁵⁰ În prezent, în istoria ideilor politice se face distincția între liberalismul *clasic* care dezvoltă ideile exprimate de John Locke, Bernard Mandeville, David Hume, Adam Smith, David Ricardo ș.a., și variantele mai moderne, orientate spre noile realități sociale din lumea occidentală (v., de exemplu, James L. Richardson, *Contending Liberalisms in World Politics: Ideology and Power*, Lynne Rienner Publishers, 2001, Dulles VA). În esență, liberalismul clasic al secolului al XIX-lea este ideologia care promovează libertatea individuală ca valoare, democrația ca regim politic, raționalismul ca filosofie, valoarea pieței libere ca mecanism de reglare economică a societății, intervenția minimală a statului în sfera economică. În România, liberalismul are anumite trăsături specifice, așa cum au observat unii comentatori: Victoria F. Brown, „The Adaptation of a Western Political Theory in a Peripheral State: The Case of Romanian Liberalism“, în Stephen Fisher-Galați, Radu R. Florescu, George R. Ursul (eds.), *Romania Between East and West*, East European Quarterly, Boulder and New York, 1982 (cf. Paul E. Michelson, „Romanian Liberalism, 1800-1847. Definition, Periodization and a Research Agenda“ în vol. Liviu Brătescu, Ovidiu Buruiană (eds.), *Liberalismul românesc. Tendințe, structuri, personalități*, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2013, pp. 11-32. În prima sa formă, totuși, liberalismul românesc este mai apropiat de ceea ce C. B. Macpherson numea „individualismul posesiei“ (*possesive individualism*), desigur fără armătura teoretică a originalului englez, exprimând interesele unei burghezii în formare: cf. C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism (Hobbes to Locke)*, Oxford, Wynford Books, 1962.

⁵¹ Lord Acton, *Nationality*, 1862 (*apud* Paul E. Michelson, *op. cit.*, p. 13-14 și n. 12, 13).

⁵² Mihai Eminescu, „Studii asupra situației“ I, în vol. Mihai Eminescu, *Opere III, Publicistică. Corespondență. Fragmentarium*, ediție îngrijită de D. Vatamaniuc, București, Academia Română, Univers Enciclopedic, 1999, p. 359.

Aceste două strategii de legitimare ale grupărilor politice românești, de altfel ireconciliabile, vor dicta nu numai acțiunile lor politice concrete, dar vor face imposibilă o înțelegere (*settlement*) durabilă și vor genera un conflict al elitelor latent, dat cu periodice momente de acutizare, ceea ce constituie formula de evoluție istorică a societății românești moderne (și contemporane), oscilând între elitele de tip cosmopolit și elitele cu orientare locală (națională), ambele însă căutându-și legitimitatea în exteriorul societății românești, în sfera de acțiune a hegemoniei economice și politico-culturale occidentale în raport cu care România se situează la periferie, făcând eforturi majore pentru o sincronizare mereu amânată și trecută în planul iluziilor (singurul domeniu în care sincronizarea devine posibilă în secolul al XIX-lea este acela al culturii).

*

Planurile de modernizare și de occidentalizare reflectă și ele această nevoie de a obține recunoașterea și acceptarea legitimității elitelor din Principate. Într-un cuvânt introductiv la *Dacia literară*, Mihail Kogălniceanu scria: „Literatura noastră are trebuință de unire, iar nu de dezbinare; (...) În sfârșit, țalul nostru este realizația dorinței ca românii să aibă o limbă și o literatură comună pentru toți”⁵³. De altfel, așa cum denumirea însăși a revistei o arată, cultivarea limbii și literaturii române sunt, pentru Kogălniceanu, elemente ale unei strategii a unificării țărilor române (numele *Dacia* este ales pentru a indica această unitate de limbă și cultură care transcende granițele istorice). De asemenea, apare aici și tema imitației culturii (și civilizației) occidentale, anticipând oarecum spiritul de mai târziu al *Junimii*: „Dorul imitației s-au făcut la noi o manie primejdioasă, pentru că omoară în noi duhul național. Această manie este mai ales covârșitoare în literatură. (...) Traducțiunile însă nu fac o literatură”⁵⁴.

Dacia literară a lui Mihail Kogălniceanu este, cum se vede, nu doar o revistă literară, ea conține un program al unei elite politice și culturale care își afirmă existența odată cu maturizarea generației care, peste un deceniu, va face Revoluția de la 1848 și va pune bazele statului român modern după Unirea de la 1859. Însuși numele revistei, de altfel, trimite la o strategie a noii elite de a obține recunoașterea internațională a unității culturale și politice a românilor. *Dacia* este denumirea unui spațiu etnocultural antic, care coincide în mare măsură cu teritoriile locuite de români la jumătatea secolului al XIX-lea: Muntenia (Valahia), Moldova, Bucovina, Transilvania, Banatul. Ideea unei *Dacii* moderne e mai veche și nu reflectă mereu un mesaj național românesc⁵⁵.

⁵³ Mihail Kogălniceanu, „Introducere [la *Dacia literară*],” în vol. Mihail Kogălniceanu, *Opere I. Scrieri literare*, București, Academia Română/ Fundația Națională pentru știință și Artă/ Muzeul Național al Literaturii Române, 2017, p. 8.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Chiar și un principe polon, Sigismund Báthory, în dorința de a își extinde dominația peste munți, se visa principe al celor două *Dacii* (*utriusque Daciae*), de dincoace și de dincolo de Carpați, sau, cum se exprimă în epocă Decsi Baranyai, „într-un cuvânt întreaga Dacie” (*uno verbo tota Dacia*). Ideea aceasta principele iezuit pare a o fi împrumutat de la generalul spaniol, trimis de Carol Quintul în Transilvania pentru a impune ordinea imperială în spațiul carpatic, Giovanni Battista Castaldo (1493-1563), care se va intitula „*Restitutor Daciae*”. Într-un document din anul 1600, funcționari superiori ai imperiului lui Rudolf II se adresează lui

De aceea, opțiunea pentru *Dacia* și cea pentru *România* ca nume pentru provinciile românești unite poate constitui un program politic *in nuce*. La începutul secolului al XIX-lea, cele două denumiri geografice care puteau să numească generic toate teritoriile locuite de români, *Romania* (*România*) și *Dacia*, au fost, de aceea, într-o oarecare competiție, reflectând strategii geopolitice diverse⁵⁶. Ambele nume sunt datorate unor cărturari umaniști⁵⁷. *Romania* este denumirea țării locuite de o populație de origine latină (*valah* sau *vloh* asta înseamnă în epocă) și este, în fond, o translație cărturărească a denumirii uzuale de Valahia, țara vlahilor sau a rumânilor, ceea ce autohtonii numeau Țara Românească.

Într-un alt context geopolitic, legat de criza Imperiului Otoman și de planurile marilor puteri europene de a restructura politic zona Balcanilor, numele *Romania* (*România*) este readus în actualitate de călugărul grec Dimitrie Daniil Phillippide (1770-1832), care publică la Leipzig în 1816, deci în preajma izbucnirii răscoalei eteriștilor, o *Istorie a României*⁵⁸ și o *Geografie a României*. Tot un cărturar grec din Valahia, Dionisie Fotino (1777-1821), va propune o alternativă la denumirea de *România*, optând pentru revenirea la *Dacia* în a sa *Istorie generală a Daciei*, publicată la Viena în 1818 și făcută cunoscută publicului român prin traducerea lui George Sion din 1859⁵⁹ (anul e semnificativ). Evident, ambele încercări au o dimensiune politică și trebuie văzute în contextul geopoliticii începutului secolului al XIX-lea. Acest Dionisie Fotino este, de altfel, secretar al domnului fanariot Ioan Caragea (care însă îl va demite, bănuindu-l de trădare) și va intra ulterior în slujba banului Constantin Filipescu. Aceste tribulații par să arate că învățatul grec este omul unei tabere politice (filoruse) și cartea lui poate să fi fost parte a unui program politic care privește cu o oarecare rezervă apropierea Principatelor române de Occident (istoria sa promovează, spre deosebire de purismul extrem al ardelenilor, și acela motivat de rațiuni geopolitice, teza mai conservatoare a unui amestec dintre daci și romani, din care ar fi rezultat poporul român). Poate inspirat de cartea lui Fotino, Dinicu Golescu (1777-1830), care semnează

Mihai Viteazul cu o formulă care invocă numele antic al Transilvaniei, *Dacia* („*Supremo Exercitus in partibus Dacicis ductori et praefecto*“). Câțiva ani mai târziu, în 1627, principele transilvan Gabriel Bethlen revendica pentru sine titlul de *rex Daciae* (v. și Constantin Rezachevici, „Mihai Viteazul și «Dacia» lui Sigismund Báthory de la 1595“, în *Argesis, Studii și comunicări, seria istorie* XII, Pitești, 2003, pp. 155-164).

⁵⁶ Istoricul Vlad Georgescu menționează un memoriu al lui Ștefan Crișan-Körosi (1807) care conține numele *Dacia*. Lui Ștefan Crișan-Körosi i se datorează, scrie Vlad Georgescu, prima propunere de a se atribui numele de *Dacia* teritoriilor românești unificate (Vlad Georgescu, *The Romanians. A History*, translated by Alexandra Bley-Vroman, Ohio State University Press, 1991, Columbus, p. 117). La începutul secolului al XIX-lea, ideea unirii teritoriilor locuite de români se va extinde, notează același autor, și la Transilvania, odată cu *Cronica Țării Românești* a lui Naum Râmniceanu din 1802, unde se vorbește despre reîntoarcerea la fruntariile vechii Dacii. Pe aceeași linie de gândire, Ioan Budai-Deleanu propunea, în 1804, reunirea celor trei Principate românești sub coroana habsburgică. În fine, în aceeași perioadă, bănățeanul Moise Nicoară vorbea în 1815 despre națiunea română care se întinde de la Tisa la Marea Neagră, de la Dunăre la Nistru (*ibidem*), anticipând (sau poate chiar inspirând) cu o jumătate de veac versul eminescian „De la Nistru pân’ la Tisa“.

⁵⁷ Unul dintre primii autori care au menționat numele de *Romania* aplicat teritoriilor locuite de rumâni sau vlahi este raguzanul Giacomo di Pietro Luccari (1551-1615), care a publicat la Veneția un volum de relatări istorice sub titlul *Copioso ristretto de gli annali di Rausa, libri quattro*.

⁵⁸ Dimitrie Daniel Philippide, *Istoria României*, traducere, studiu introductiv și note de Olga Cicanci, Editura Pegasus Press, 2004, București.

⁵⁹ *Istoria Generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țerei Muntenesci și a Moldovei* de Dionisie Fotino. Traducere din limba greacă de George Sion., Imprimeria Națională a lui Iosif Romanov et Companie, 1859, București.

Constantin Radovici din Golești, se referă și el la *Dachia* sau *Dația* (cu sprijinul său apare la Leipzig între iunie și decembrie 1827 periodicul *Fama Lipschii pentru Dația*).

Pe această linie, se va prelungi discuția cu privire la numele țării până în preajma Unirii de la 1859, cele două poziții alternative exprimând, de fapt, și opțiuni geopolitice în relația cu Occidentul și cu civilizația apuseană (în rezoluțiile adoptate de Adunările *ad-hoc* din 1857 se va opta pentru denumirea de *România*, care indica o orientare proapuseană și lăsa deoparte, cu prudență, chestiunea Transilvaniei). În cele din urmă, însă, arbitrajul marilor puteri europene va înlătura, prin hotărârea Convenției de la Paris din 1858, ambele denumiri (care nu conveneau: *Dacia* Imperiului habsburgic, pentru că implica și Transilvania⁶⁰, *România* Imperiului țarist pentru că indica o origine occidentală a românilor), permițând doar utilizarea unei denumiri oarecum neutre din punct de vedere geopolitic, *Principatele Unite ale Moldovei și Valahiei*. Eforturile diplomatice inteligente ale guvernului lui Alexandru Ioan Cuza vor înfrânge această opoziție, determinând marile puteri să accepte ca denumirea oficială a noului stat român format prin unirea Moldovei cu Valahia să fie *România*, nume înscris în Constituția din 1866, dar care, neoficial, intra în uz încă la sfârșitul anului 1861⁶¹.

*

În al său *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională* din 1843, Mihail Kogălniceanu deschidea o discuție care avea să continue câteva decenii cu privire la așezarea istoriei naționale în limitele adevărului: „În mine veți găsi un Român, însă niciodată până acolo, ca să contribuez la sporirea romanomaniei, adică mania de a ne numi Romani, o patimă care domnește astăzi mai ales în Transilvania și la unii din scriitorii din Valahia. Petru Maior, de fericită aducere aminte, prin cartea sa *Despre începutul Românilor*⁶², publicată pentru întâiași dată la anul 1812, ca un nou Mois[e], a deșteptat duhul național, mort de mai mult de un veac; și lui îi suntem datori cu o mare parte a impulsului patriotice de atunci s-a pornit în tustrele provincii ale vechii Dacii. Pe de altă parte însă, a avut și nevinovata nenorocire să producă o școală, destul de numeroasă, de Romani noi, cari fără-a-și sprijini zisele cu faptele, socot că trag respectul lumii asupra-le și când strigă că se trag din Romani, că sunt Romani și, prin urmare, cel dintâi popor din lume“⁶³.

⁶⁰ V. și George Em. Marica, „Sociologia națiunii la românii din Transilvania în secolul trecut“, în vol. George Em. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1977, pp. 273 sq., *passim*.

⁶¹ La data de 11 decembrie 1861 Alexandru Ioan Cuza semnează „*Proclamația Unirii*“, în care se arată: „Unirea este îndeplinită, naționalitatea română este întemeiată [...] alesul vostru vă dă astăzi o singură Românie“ (Alexandru D. Xenopol, *Domnia lui Cuza-Vodă*, Iași, Tipografia Editore „Dacia“, P. Iliescu și D. Grossu, 1903, vol. I, p. 224. Constituția din 1 iulie 1866: „Art. 1 – Principatele Unite Române constituiesc un singur stat indivizibil, sub denumirea de România.“

⁶² Este, evident, vorba despre scrierea lui Petru Maior intitulată *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, apărută la Buda în anul 1812.

⁶³ Mihail Kogălniceanu, „Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană, rostit în 24 noiembrie 1843“, în vol. Mihail Kogălniceanu, *Opere III. Scrieri istorice*, Academia Română, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2017, pp. 725-726.

Se poate vedea în aceste rânduri în filigran poziția care va fi mai târziu a *Junimii* față de latinismul Școlii Ardelene și al continuatorilor acesteia, dar și o orientare geopolitică alta decât a ardelenilor (evidentă și în tonul oarecum ironic cu care se vorbește despre romani ca fiind „cel dintâi popor din lume“). Nu e aici doar exprimarea unui bun simț critic, ci o atitudine care arată o altă filosofie istorică și o altă filosofie politică la Kogălniceanu, care îl situează pe acesta într-o altă paradigmă a modernității, în care invocarea *Daciei* ca denumire istorică nu mai este doar o opțiune geopolitică, ci pare a sugera, împotriva unor exagerări istorice și filologice, necesitatea cultivării spiritului critic.

După Războiul Crimeei și schimbarea peisajului geopolitic, care indica iminența realizării planului unirii Principatelor dunărene, opțiunea proapuseană va prevala și rezoluțiile Adunărilor *ad-hoc* indică marilor puteri preferința pentru numele de *România*, nume care va fi o vreme respins de acestea, dar care se va impune definitiv cu Constituția din 1866⁶⁴.

*

La începutul secolului al XIX-lea, problema *recunoașterii* identității lor naționale și a apartenenței la civilizația europeană devine acută pentru statele est-europene aflate pe drumul integrării într-un nou context geopolitic, acela care se naște după Congresul de la Viena.

Congresul de la Viena și congresele diplomatice care i-au urmat (1814-1822), alături de *Sfânta Alianță*⁶⁵, creată de Rusia, Austria și Prusia la 26 septembrie 1815, la inițiativa țarului Alexandru I (vor adera ulterior Anglia și Franța), inaugurează un sistem european de putere (așa-numitul *sistem al congreselor*), care va avea, între altele, și această importantă consecință pentru cultura politică europeană: se creează un nucleu decizional al marilor puteri care decid în chestiuni ce privesc geopolitica întregului spațiu european printr-un relativ consens.

Viziunea politică a *Sfintei Alianțe* a debutat prin înlăturarea criteriului religios din politica internațională, punând pe plan egal statele catolice, statele protestante și Rusia ortodoxă, în spiritul unei filosofii luministe, dar a evoluat (influențată de cancelarul austriac Metternich) spre o strategie politică reacționară, care își propune să instaureze o pace europeană prin suprimarea ideilor revoluționare și a mișcărilor politice progresiste ale vremii.

⁶⁴ Așa cum s-a observat, totuși, numele România invocă modelul politic al statului centralizat, inspirat de Franța. Într-un eseu intitulat „Pașoptismul sau cartea genezei“, Ioan Stanomir scrie: „Le datorăm pașoptiștilor, în cele din urmă, propria noastră imagine despre România și le datorăm impunerea unei ficțiuni identitare, România, ficțiune care trece înaintea universurilor moldovenești și valahe, până atunci separate. Această unitate sub semnul fantasmelor și al idealurilor capătă contur la 1859: este acesta o unitate care se realizează cu prețul adoptării unui model ce insistă pe uniformitate, în defavoarea descentralizării și pluralismului organic. Pașoptiștii au rămas fideli, la 1859, ca și la 1866, moștenirii franceze: statul pe care îl construiesc va fi un stat unitar, omogen și ostil ideii de autonomie locală. România trebuie zidită ca o cetate din care localismul provincial trebuie eliminat“ (Ioan Stanomir, „Pașoptismul sau cartea genezei“, în *LaPunkt*, www.lapunkt.ro/2015/09/pasoptismul-sau-cartea-genezei (internet), consultat la 9 septembrie 2018).

⁶⁵ V. și Dan Berindei, „Europa Sfintei Alianțe sub presiunea mișcărilor social-naționale“, în vol. *Istoria Românilor*, vol. VII, tom 1, București, Editura Enciclopedică, 2003, pp. 3-15. Cu privire la Sfânta Alianță, v. și Nicolae Ciachir, *Istoria relațiilor internaționale de la pacea westfalică (1648) până în contemporaneitate (1947)*, București, Editura Oscar Print, 1998.

Pentru prima dată în istoria Europei, se creează un sistem de relații între marile puteri care va fi desemnat prin expresia *Concertul european* (*Concertul puterilor occidentale*) sau, cu o formulă prescurtată și ambiguă, *Occidentul*⁶⁶, care devine dintr-o expresie geografică *un concept geopolitic de importanță majoră*. Acest concept geopolitic fixează și direcția, dar și limitele de evoluție a gândirii politice în Țările Române în secolul al XIX-lea. După constituirea Sfintei Alianțe, vechiul sistem de dominație prin zone de influență exclusivă apare ca fiind de domeniul trecutului în Europa de răsărit, zona de dominație europeană a Imperiului Otoman, a cărui succesiune este *de facto* deschisă încă în secolul al XVIII-lea. Oamenii politici români, dar și autorii de scrieri politice, vor trebui să țină seama de noile realități geopolitice și de ecoul lor cultural.

Un loc special îl va ocupa în epocă încercarea de a defini liniile generale ale unei prime schițe a unei reglementări cu caracter constituțional cu privire la cele două Principate de la Dunăre. Evident, autorii unor atare încercări sunt influențați de discuțiile care au loc în apusul Europei cu privire la dreptul constituțional, discuții care s-au concretizat în statele occidentale în primele constituții moderne (Constituția americană, inspirată de gânditorii liberali din Anglia, constituțiile succesive din Franța: 1791, 1793, 1795, 1800, 1802, 1804 și Constituția restaurației regimului monarhic din 1814, care vor servi drept model și pentru alte abordări de tip constituțional în spațiul european).

Deși, așa cum s-a spus, „termenii de «constituție» sau «constitution» nu au făcut carieră în limbajul politic din Principatele Române”⁶⁷, „ideea (de constituție) apărea implicit odată cu proiectele de reformă inițiate de elita politică locală în ultima treime a veacului al XVIII-lea, proiecte destinate să devină după sancționări externe și interne documente de tip constituțional”⁶⁸.

În ultima parte a secolului al XVIII-lea și în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, sunt redactate un număr mare de *memorii* cu caracter politic, destinate cu precădere decidenților aparținând marilor puteri europene interesate de a reorganiza administrativ și politic o zonă care părea să scape dominației absolute a Sublimei Porți otomane, dar și memorii adresate conducerii Imperiului Otoman, cu speranța găsirii unor destinatari cu o oarecare deschidere față de ideea unei reforme în Principate. „La începutul secolului al XIX-lea, mai precis între 1802 și 1824, s-a înregistrat un număr semnificativ de memorii adresate Curților im-

⁶⁶ În legătură cu istoricul constituirii conceptului de *civilizație occidentală*, v. și Riccardo Bavaj, „The West”: A Conceptual Exploration, publicat online în European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2011-11-21, cu o foarte amplă bibliografie a chestiunii, consultat la 7 august 2018. Bavaj se referă la filosofia hegeliană a istoriei ca fiind una dintre sursele conceptului, dar și la progresiva dihotomie Est-Vest, în legătură cu rolul geopolitic al Rusiei în secolul al XIX-lea. Evident, trebuie amintite aici pentru importanța lor seminală și lucrările clasice datorate lui Oswald Spengler și Arnold J. Toynbee. Pentru epoca recentă, v., de asemenea, Niall Ferguson, *Civilization: the West and the Rest*, Penguin Books (reprint), 2012, Londra, (un volum care subliniază idiosincronic, cum s-a spus, superioritatea civilizațională a Occidentului). O încercare, din multe puncte de vedere discutabilă, de a defini noțiunea istorică de Occident se găsește la Lucian Boia, *Occidentul. O interpretare istorică*, București, Editura Humanitas, 2007. Considerații utile pentru înțelegerea funcționării sistemului occidental al relațiilor între state la Barry Buzan, Richard Little, *Sistemele internaționale în istoria lumii*, Iași, Editura Polirom, 2009.

⁶⁷ Ioan Stanomir, Laurențiu Vlad, *De la pravilă la constituție*, București, Editura Nemira, 2002, p. 16.

⁶⁸ *Ibidem*.

periale de la Constantinopol, Paris sau Sankt-Petersburg care cereau, de această dată într-un mod explicit, adoptarea unor acte cu caracter fundamental, desemnate în variantele românești ale respectivelor memorii ca «așezămături», «pravile» sau reglemente, ceea ce dovedește că ideea de constituție în sens de instituire legală începuse să-și găsească din ce în ce mai mulți adepți în rândul elitei politice locale⁶⁹.

Încă nu este în întregime cercetată această bogată literatură⁷⁰ cu caracter în special diplomatic, fiind adresată unor factori externi, dar care răspunde și unor intenții de a redefini pentru uzul elitei locale locul Principatelor în noul context geopolitic european⁷¹. Cercetările mai recente au pus în evidență liniile generale ale schimbării de paradigmă care a marcat despărțirea de ideile politico-juridice caracteristice „Vechiului Regim” al societății turco-fanariote din secolul al XVIII-lea și tranziția către o gândire politico-juridică de tip occidental, „rezultatul unei iradierii intelectuale occidentale, traducând amploarea unui fenomen de aculturație juridică”⁷², așa cum observă Ioan Stanomir.

Elaborarea unor texte cu o evidentă dimensiune politică, așa cum sunt majoritatea memoriilor redactate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, se face, pe de altă parte, în coordonate politice și culturale diferite față de operele clasice ale gândirii politice occidentale și răspunde unor intenții auctoriale și unor așteptări diferite ale cititorilor. O dimensiune care deosebește literatura politică est-europeană de cea occidentală este dorința autorilor de a-și afirma propria identitate și legitimitate în fața unor decidenți occidentali. Această *luptă pentru recunoaștere* (și, prin aceasta, *pentru legitimare*) are, de altfel, și o dimensiune *imagologică*, mai puțin pusă în evidență până în prezent de cercetătorii specializați în studiul textelor de gândire politică din această perioadă.

Rămâne, de aceea, de discutat statutul cultural și rostul în epocă al acestor texte care preiau în bună măsură limbajul și ideile unor scrieri occidentale, dar care păstrează, totuși, și o anumită distanță lingvistică și ideologică față de acestea. Lucrul este cu deosebire evident la Ion Tăutu, dar caracterizează practic scrisul tuturor acestor scriitori prepașoptiști amintiți mai înainte. În genere, această dublă distanță, ideologică și lingvistică (aceasta din urmă concretizată prin încercări de traducere a unor concepte occidentale în formulări, cum am văzut, câteodată baroce) a fost pusă pe seama unei cunoașteri imperfecte a limbilor occidentale și a contextelor culturale.

⁶⁹ *Ibidem*, pp. 16-17.

⁷⁰ Vlad Georgescu, *Memoirs et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769-1830. Répertoire et textes inédits*, ed. cit.

⁷¹ Istoricul Vlad Georgescu menționează în scrierile sale consacrate începuturilor gândirii politice românești numeroasele memorii politice care cer diplomației europene să ia în calcul unificarea țărilor române. Primul dintre acestea, datorat lui Mihai Cantacuzino, datând încă din anul 1772, este adresat Rusiei, Austriei și Prusiei cu prilejul tratativelor de pace care s-au desfășurat la Focșani, la finele războiului austriaco-ruso-turc. Urmează alte memorii redactate de Nicolae Mavrogheni (1788), Ion Cantacuzino (1790) și Ștefan Crișan-Köroși (1807).

⁷² Ioan Stanomir, *Libertate, lege și drept...*, ed. cit., p. 13.

Explicația aceasta nu convinge întotdeauna. Dincolo de bariera lingvistică, există rațiuni mai profunde și mai interesante pentru această distanță culturală. Autorii români de la începutul secolului al XIX-lea aplică, mai mult sau mai puțin conștienți de aceasta, unele *strategii identitare* și de *legitimare culturală* a elitelor locale, des întâlnite în estul european la acea vreme (și care vor avea ecou în tot secolul al XIX-lea, și poate și mai târziu, în cultura română).

Studiul genezei gândirii politice românești moderne în prima jumătate a secolului al XIX-lea nu poate face abstracție de o interpretare a contextului sociologic în care se situează autorii și scrierile analizate. Sunt semnificative transformările de ordin economic care survin în Principatele Române.

După *Tratatul de la Adrianopole* (septembrie 1829), care liberalizează regimul strâmtoarelor și permite în special dezvoltarea comerțului cu cereale (tratatul conține și un *Act osăbit pentru prințipurile Moldova și Țara Românească*, care dezvoltă prevederile articolului V), viața economică din cele două Principate dunărene va cunoaște radicale prefaceri, orientând societatea pe drumul capitalismului liberal specific începutului de secol al XIX-lea⁷³ (în Transilvania, integrată în Imperiul habsburgic, aceste prefaceri au început cu câteva decenii mai devreme). Așa cum observă și Ilie Bădescu, „(a)tragerea societății românești în ordinea capitalistă a însemnat (...) relansarea, într-o a doua etapă, a proceselor «periferializării» economice și politice cu tot ceea ce înseamnă aceasta: capitalism dependent de marea metropolă, elite complexate și obediente, risipă și lux până la parazitism, conduită prădalnică, politici de disprețuire a propriului popor și de aservire față de cercurile de interese străine etc.”⁷⁴. Însă, notează același autor, acest climat socio-politic va avea și o consecință eminamente pozitivă: „se declanșează reacția societății românești la o asemenea stare prin făuritorii culturii critice”⁷⁵.

Cu acest subiect, suntem în fața unui aspect important al istoriei gândirii politice din secolul al XIX-lea românesc: explicarea apariției și dezvoltării unui curent de gândire critică, dar și de esență conservatoare, care va domina în bună măsură sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului următor, în conflict cu gândirea politică liberală importată (practic fără nuanțe) din cultura politică occidentală.

Acest conflict dintre liberali și conservatori, care se găsește *in nuce* în dezbaterele ce au loc în mișcarea pașoptistă (unde Heliade sau Kogălniceanu apar ca exponenți ai unei viziuni conservatoare în raport cu radicalismul lui Bălcescu sau al Goleștilor), se va dezvolta și preciza pe măsură ce generația de la 1848 își va ocupa locul dominant pe scena politică românească, punând temelia unei clase politice autohtone, care își definește strategiile politice și opțiunile geopolitice ce vor marca întregul secol al XIX-lea românesc.

⁷³ V., în legătură cu acest subiect, și cercetările recente ale istoricului Bogdan Murgescu: Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Editura Polirom, 2010, Iași și Bogdan Murgescu, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, Iași, Editura Polirom, 2012.

⁷⁴ Ilie Bădescu, *Idee politice românești. Doctrine și teorii*, Târgoviște, Editura Mica Valahie, 2004, p. 19.

⁷⁵ *Ibidem*.

Astfel, liberalii se văd pe ei înșiși ca fiind un adevărat *avanpost al civilizației de tip occidental* la gurile Dunării, un factor de rezistență opus atât orientalismului otoman, cât și despotismului asiatic al Imperiului țarist⁷⁶. În relațiile cu Occidentul, liberalii încurajau sistematic această imagine (care se reflectă și în formula cunoscută: *România - Belgia Orientului* sau, mai târziu, aceea, ridicolă, de *București - micul Paris*). În acest spirit, ziaristul francez Béranger îi scria lui Ion C. Brătianu, că el (și francezii, în genere, se înțelege) consideră poporul român „o sentinelă înaintată împotriva barbariei”⁷⁷. Primii liberali români nu ezită, de altfel, să îmbrace haina conspiratorilor pentru a aduce în Principate lumina care vine din Occident (Dimitrie Brătianu este chiar membru al unui clandestin Comitet Central Democratic European, Ion C. Brătianu, C. A. Rosetti și alți tineri români aderă la diverse societăți secrete, la masonerie⁷⁸, organizație care va juca un rol important la 1848. Prin mișcarea masonică și intelectualii progresiști ai epocii, cauza românilor câștiga, în mod abil, și opinia publică⁷⁹ din Europa apuseană.

Unii comentatori au remarcat, însă, și faptul că, în dorința de a cultiva un mai mare număr de relații utile în Occident, rigoarea programului ideologic liberal suferă⁸⁰. Fără îndoială, cultivarea în Occident (în special în Franța) a acestei imagini a contribuit la atingerea unor țeluri ale mișcării de la 1848, unirea și independența celor două Principate dunărene, însă a creat în interiorul societății românești a vremii ideea falsă a modernizării prin simpla imitație a formelor civilizației occidentale. Împotriva acestei strategii de dezvoltare se va afirma cultura critică a conservatorismului românesc, având ca punct central formula maioreșciană a *formelor fără fond*.

Pentru un apologet al liberalismului, așa cum este sociologul ieșean Ștefan Zeletin, critica aceasta a liberalismului este o adevărată impietate, arătând incapacitatea oamenilor de cultură români de a înțelege prezentul și mai ales viitorul României. Zeletin scrie: „Ce văd aceste spirite și ce nu pot ele să vadă din preferențele renașterii economico-sociale? Ele văd năruirea vechii lumi române agrare:

⁷⁶ Această viziune oarecum maniheistă, care opune *barbariei* orientale *civilizația* apuseană, este îmbrățișată, ce-i drept, și de unii conservatori precum Maiorescu (v., de pildă, formulările cunoscute din articolul *În contra direcției de astăzi în cultura română*), dar conservatorii nu își propun să lupte cu barbaria adoptând fără rezerve *formele* civilizației occidentale, ci mai degrabă prin *cultură*, prin *educarea* în spirit occidental a națiunii.

⁷⁷ Apud Apostol Stan, *Ion C. Brătianu și liberalismul român*, București, Editura Globus, 1993, p. 35.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 31.

⁷⁹ Această preocupare pentru *opinia publică* (astăzi am zice pentru *comunicarea politică*) va fi, de altfel, o constantă a mișcării liberale românești (împrumutată, desigur, de la liberalismul occidental), care se dovedește a fi în pas cu epoca, poate spre deosebire de conservatorismul românesc, ce presupune o mai rigidă separație între politică și cultură (un ecou este estetica maioreșciană). A se vedea, de pildă, articolul lui C. A. Rosetti intitulat „Despre informarea opiniei publice”, publicat în *Pruncul român*, nr. 10 din 8 iulie 1848 (v. C. A. Rosetti, *gânditorul, omul*, studiu, antologie și note de Radu Pantazi, București, Editura Politică, 1969, pp. 98-100).

⁸⁰ „Accentul era pus în documentele redactate nu pe elementele de natură ideologică, ci pe acelea care puteau reuni o elită politică și așa destul de dezbinată, chiar dacă în felul acesta programul politic schițat avea un caracter destul de eterogen”, observă Liviu Brătescu (Liviu Brătescu, „I. C. Brătianu și primele forme de manifestare ale liberalismului românesc”, în vol. Liviu Brătescu (ed.), *Liberalismul românesc și valențele sale europene*, Iași, Editura Universității Al. I. Cuza, 2013, p. 99).

dispariția boierimii, o dată cu procesul de lichidare a marii proprietăți rurale sub înrăurirea capitalismului, dispariția țărănimii neatârnată prin procesul de pulverizare a micii proprietăți rurale. În această privință, oamenii «renașterii culturale» văd bine. Dar ei nu sunt în stare să descopere, sub prăbușirea lumii vechi, procesul de naștere a lumii noi capitaliste, ale cărei elemente se desprind din chiar sfărâmăturile celei vechi. De aceea, pentru ei ruina vechii noastre societăți agrare înseamnă ruina neamului nostru înșiși⁸¹.

Ștefan Zeletin, adept al liberalismului ca expresie a unui program economic și social al statului român confruntat cu forțele capitalului extern, ceea ce el numește *neoliberalism*, adaugă: „Mai vedeau acești oameni – și aici ei iarăși vedeau bine – că invazia capitalismului pe pământul nostru aducea robia românilor de baștină față de străinii care mânuiau acest capitalism. De aici ura lor feroce împotriva străinilor și a formelor sociale impuse de dâșii. Dar ei nu puteau să vadă nici aici că adevărată operă națională e de a cuceri acest capitalism, a-l aduce din stăpânirea străinilor în aceea a românilor, nu a se opune dezvoltării sale. Scurt, oamenii reprezentativi a ceea ce se zice a fi cultura renașterii noastre au văzut numai latura negativă a procesului de renaștere, nu însă și cea pozitivă, constructivă⁸².

În fond, Zeletin traduce în planul economic ceea ce E. Lovinescu susținea, în aceeași perioadă, în plan cultural, prin teoria sa a sincronismului expusă în *Istoria civilizației române moderne*: anume că societatea românească nu trebuie să respingă ceea ce Maiorescu numea *forme fără fond*, ci dimpotrivă, adoptarea acestora este calea (singura cale?) care duce la progresul pe linia civilizației europene moderne: „Pus brusc în contact cu civilizații mult mai înaintate, poporul român a străbătut mai întâi o epocă de imitație febrilă și integrală, înainte de a intra în noua sa fază de asimilare și naționalizare a tuturor instituțiilor împrumutate (...). Ca și la celelalte popoare, originalitatea poporului român nu se putea arăta în creșterea unor forme politice crescute evolutiv din fondul său, ci se va arăta numai prin adaptarea formelor împrumutate la fondul să(u) etnic⁸³. E. Lovinescu a consacrat acestei teme o lucrare⁸⁴, publicată în trei volume între 1924-1926, care a avut un semnificativ ecou în cultura română, lucrare în care autorul expune, de altfel, teoria sa a *sincronismului* (transformată ulterior într-o ideologie doctrinară a elitelor politice și culturale europeiste).

În fundamentul lor teoretic, ambele puncte de vedere au în comun prezumția existenței unei „legi a interdependenței”, pe care Lovinescu o rezumă astfel într-un articol, în care polemizează cu revista ieșeană *Viața românească* și cu G. Ibrăileanu, cu titlul *Poporanism sau interdependență?*, în care criticul de la

⁸¹ Ștefan Zeletin, *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române*, prefată de Ionel Nicu Sava, ediția III-a, București, Editura Ziua, 2005, p. 96.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne III. Legile formației civilizației române*, București, Editura „Ancora”, 1926, p. 112.

⁸⁴ E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, ediție critică de Nicolae Mecu și Ioana Soare, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2016.

Sburătorul scrie: „Legea interdependenței recunoaște fatalitatea sociologică ce silește popoarele înapoiate de a adopta aproape fără tranziție formele de civilizație a (sic!) popoarelor înaintate, în dependența cărora au căzut, cultural și economic”⁸⁵.

Prin urmare, din perspectivă liberală, *modernizarea* (sau *europenizarea*) societății românești înseamnă, în esență, a adopta prin imitație instituții și forme de civilizație (în plan economic, după Zeletin, instituții ale capitalului străin) occidentale, ca punct de plecare pentru o evoluție care devine cu timpul tot mai aproape de *fondul* autohton, de specificul național. Cum se vede, cei doi gânditori nu neagă, cum s-a susținut uneori, existența unui fond autohton (E. Lovinescu se referă chiar la un *fond etnic!*), ci doar îl consideră pe acesta o realitate socio-culturală de depășit, o frână în calea progresului atunci când vine în contradicție cu formele moderne de civilizație.

Este de remarcat, însă, un fapt: gânditorii liberali vorbesc de progres referindu-se la *realitățile politice, sociale și economice* ale vremii, în vreme ce critica la adresa liberalismului se desfășoară într-o perspectivă oarecum atemporală, în plan *cultural-filosofic*, sub forma *culturii critice* care se afirmă cu tărie în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Unui *program economic și politic* liberal, care vizează modernizarea societății românești, îi răspunde un *program cultural* al unei mișcări conservatoare care nu este interesată de tema modernizării, ci de tema afirmării și recunoașterii în plan european a identității naționale. Sunt două strategii diferite, fiecare având un anumit grad de legitimitate, care nu pot însă intra în dialog, deoarece vizează obiective diferite. Liberalii se gândesc la o integrare a României în Europa politică și economică, o Europă a marelui capital și a democrației liberale care își are originea în ideologia Luminilor din secolul al XVIII-lea, conservatorii (cu precădere junimiștii) se referă la o integrare și recunoaștere a *spiritului național* într-o Europă a culturii și a identităților naționale, cu originea în ideologia romantismului secolului al XIX-lea.

*

Această *cultură critică* poate fi privită, însă, și drept o strategie a elitei politice conservatoare ce începe să se opună, cu determinare și invocând apartenența la o filosofie politică proprie⁸⁶, unui liberalism cosmopolit și agresiv, care continuă revoluționarismul de la 1848 într-o direcție radicală⁸⁷, mai ales în plan cul-

⁸⁵ E. Lovinescu, „Poporanism sau interdependență?“, publicat în revista *Mișcarea literară*, nr. din 16 mai 1925, p. 1, *apud* E. Lovinescu, *Opere. Istoria civilizației române moderne*, ed. critică de Nicolae Mecu și Oana Soare, ed. cit., cap. „Note și comentarii“, p. 767.

⁸⁶ V. și Laurențiu Vlad, *Conservatorismul românesc. Concepte, idei, programe*, antologie, prefată, note introductive și indici de Laurențiu Vlad, Editura Nemira, 2006, București. De asemenea, v. Liviu Brătescu (ed.), *Conservatorismul românesc. Origini, evoluții, perspective*, Culegere de studii editată de Liviu Brătescu, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2014.

⁸⁷ O discuție cu privire la acest subiect la Mihai Chiper, „Un dosar controversat: moștenirea pașoptistă a liberalismului la jubileul revoluției din 1898“ în vol. Liviu Brătescu, Ovidiu Buruiană (eds.), *Liberalismul românesc. Tendințe, structuri, personalități*, volum editat de Liviu Brătescu și Ovidiu Buruiană, ed. cit., pp. 93-110. V. și Florea Ioncioaia, „Liberalismul sălbatic. Note metodologice despre istoriografia liberalismului românesc“, în vol. Liviu Brătescu, Ovidiu Buruiană (eds.), *Liberalismul românesc. Tendințe, structuri, personalități*, ed. cit., pp. 33-66.

tural, prin imitarea fără limite și fără rezerve a unor forme ale civilizației occidentale, mai ales a unor trăsături superficiale ale acesteia. Reproducerea sistematică de către elitele politice liberale a *formelor fără fond* este de natură să le confere acestora unele avantaje în confruntarea cu rivalii politici conservatori, în primul rând punerea unor instituții ale statului în slujba elitei liberale. Influența liberalismului în România s-a exercitat, de aceea, mai puțin sub forma generalizării ideilor liberale și mai degrabă sub aspect *sociologic*, prin crearea unei categorii sociale a funcționarilor unui aparat administrativ supradimensionat și foarte dependent de influențele politice, descris magistral în *Momentele* lui I.L. Caragiale.

*

Un caz special și care a avut un ecou deosebit în istoria culturii politice românești este acela al identității politice a românilor din Transilvania în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. În acest interval de timp au loc câteva momente istorice importante care trebuie amintite. Între acestea, momentul cu cele mai ample consecințe în lupta pentru recunoaștere și pentru afirmarea identității lor naționale este, fără îndoială, acela al creării Bisericii Greco-Catolice (Unite), moment istoric abordat și în zilele noastre din perspective diametral opuse. Istoricul american Keith Hitchins observă⁸⁸ distanța care apare în acest moment între masele țărănești, care rămân fidele unei viziuni tradițional-arhaice cu privire la lume și viață, aderând cvasi-instinctiv la o strategie de rezistență pasivă în fața încercărilor de deznaționalizare ale conducerii Principatului transilvan și celor trei națiuni recunoscute, pe de o parte, și gruparea (relativ restrânsă ca număr) de clerici ai Bisericii Ortodoxe din Transilvania care aderă la o strategie alternativă, acceptând unirea cu Roma în schimbul (promisiunii) recunoașterii identității românești și al unor avantaje personale (cel mai important se referă la accesul la educație, însă, desigur, în școlile acceptate, în special în colegiile iezuite⁸⁹).

Evenimentele sunt cunoscute, vom aminti aici doar momentele cele mai semnificative. Istoricii cei mai cunoscuți, de altfel, N. Iorga, C. C. Giurescu, Silviu Dragomir, I. Lupaș, Mircea Păcurariu, Keith Hitchins și mulți alții s-au pronunțat cu privire la locul și rolul istoric al Bisericii Unite din România. Lăsând la o parte semnificația istorică și culturală a unirii cu Roma, în acest proces deosebit de complex putem descifra și originile unui tip de gândire politică, al cărui ecou răsună și în prezent, în atitudinile și gândirea politică a unor grupuri importante de români la peste trei secole de la inițierea acestei crize care se instalează între o parte a clerului, care aderă la uniație, și masele de țărani români din Transil-

⁸⁸ Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700-1868*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987, pp. 30 sq.

⁸⁹ De altfel, rolul ordinului iezuit pare a fi fost unul major în privința uniației din Transilvania (urmând modelul uniației din Polonia, Ungaria ș.a.m.d.), concepută ca o strategie de propagandă, în înțelesul prim, dar și cel modern al termenului *propagandă* (pe care îl datorăm Colegiului Pontifical *De propaganda fide*, fondat de Urban al VIII-lea în 1622). Se atribuie iezuiților, în istoriografia Bisericii ortodoxe, falsificarea actului de adeziune semnat de 38 de protopopi ortodocși la 7 octombrie 1698, așa-numitul „Manifest de unire”. Pe de altă parte, superioritatea evidentă a învățământului iezuit a reprezentat un puternic incentiv pentru tinerii ardeleni în vederea trecerii la Biserica unită cu Roma. Cu privire la acest subiect, v. și Mircea Păcurariu, *Uniația în Transilvania în trecut și astăzi*, Sibiu, Editura Mitropoliei Ardealului, 1994.

vania, care rămân legați de tradițiile religioase și culturale moștenite de la generațiile anterioare. Are loc, astfel, un proces (care în antropologie s-ar numi, din punctul de vedere al școlii culturaliste a lui Melville J. Herskovits, *aculturație*⁹⁰, un caz special de aculturație parțială și negociată), prin care sunt preluate elemente de cultură de la un grup social aflat în poziție dominantă (în cazul Transilvaniei secolului al XVIII-lea, de la o minoritate dominantă, aceea catolică, care încearcă să impună în spațiul ardelean cultura și valorile *Contrareforme*⁹¹ din apusul Europei).

Apare astfel o tensiune între populația majoritară dominată și supusă unei excluziuni cvasi-totale din sfera drepturilor (românii lipsiți de drepturi politice și oprimați cultural) și cultura minorităților integrate încă din anul 1437 într-o alianță denumită *Fraterna Unio* (cunoscută în genere sub denumirea de *Unio Trium Nationum*), uniune îndreptată în special, dar nu exclusiv, împotriva românilor tolerați care, începând mai ales cu secolele XVI-XVII, sunt supuși unor permanente presiuni pentru a se converti din punct de vedere religios și a-și abandona etnia, asimilându-se populației maghiare dominante.

În fața acestei presiuni crescânde, o parte a clerului (urmată și de o parte a credincioșilor) va alege strategia de a ceda în parte, acceptând o convertire (oarecum limitată și condiționată) din punct de vedere religios, rezistând însă, în general, la acțiunile administrației principatului în vederea maghiarizării forțate a românilor. O altă parte a populației românești, însă, va alege calea unei rezistențe pasive, punctată periodic de răzvrățiri care pun în dificultate administrația imperială (mișcarea călugărului Visarion Sarai, aceea a lui Sofronie de la Cioara, răscoala lui Horea, *Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae* etc.). Această a doua cale nu este, cum s-a spus uneori, expresia doar a unei atitudini de respingere a civilizației apusene care pătrunde în Ardeal prin Contrareforma condusă de iezuiți. Ea este expresia unei atitudini politice.

Această permanentă presiune în vederea asimilării etnice și religioase a condus, totuși, la rezultatul paradoxal al întăririi conștiinței naționale a românilor ardeleni, făcând din mișcarea națională din Transilvania partea cea mai înaintată a celor care au contribuit la constituirea națiunii române moderne și a conștiinței naționale la începutul secolului al XIX-lea. Un rol important a revenit mișcărilor asociative ale românilor ardeleni, care au avut în vedere două direcții majore: viața religioasă și instituțiile de învățământ religios și cultura laică, apropiată de spiritul european al vremii. În primul caz, s-a vorbit de „spiritul Blajului“, pentru a defini această mișcare de dezvoltare a învățământului confesional (greco-catolic) inițiată de episcopul Ioan Inochentie Micu Klein și de urmașul acestuia în scaunul episcopal, Petru Pavel Aron, care va rezulta în timp în constituirea unui număr semnificativ de preoți uniți ardeleni, cu o bună pregătire culturală și care vor

⁹⁰ Cu privire la *aculturație*, termen introdus în antropologia culturală în primele decenii ale secolului al XX-lea, v. și Pierre Bonte, Michel Izard (eds.), *Dicționar de etnologie și antropologie*, trad. în limba română coordonată de Smaranda Vultur și Radu Răutu, Iași, Editura Polirom, 1999, pp. 13-14. Pentru o trecere în revistă a unor discuții mai recente în jurul conceptului de aculturație, v., de pildă, Hieu Van Ngo, „A critical examination of acculturation theories“, în *Critical Social Work*, vol. 9, nr. 1/2008.

⁹¹ V. și Martin Jones, *The Counter Reformation: Religion and Society in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

călători în apusul european, aducând de acolo informații și idei ce vor pregăti mișcarea de rezistență națională de la 1848 și mai târziu.

Un rol de asemenea important revine curentului de redeșteptare culturală, influențat puternic de spiritul Luminilor europene, din Transilvania cunoscut sub numele de *Școala Ardeleană*⁹². Cu privire la *Școala Ardeleană* și la scrierile membrilor acesteia (Samuil Micu, Petru Maior, Gheorghe Șincai, Ioan Budai-Deleanu) există, de altfel, o bogată literatură⁹³, care subliniază rolul major al reprezentanților săi în dezvoltarea conștiinței naționale și a culturii moderne atât în Transilvania, cât și în celelalte provincii locuite de români. Însă *Școlii Ardelene* și ferventului spirit național întreținut de aceasta i se datorează și exagerarea în spirit extrem latinist a unor puncte de vedere cu privire la originea românilor și a limbii române, respinse astăzi de știința filologică și de interpretările contemporane ale datelor istorice.

Un alt moment semnificativ al mișcării asociative din Transilvania se situează la jumătatea secolului al XIX-lea, când eșecul mișcării revoluționare de la 1848 și statuarea, în 1867, a sistemului dualismului austro-ungar (așa-numitul *Ausgleich*), românii din Transilvania înțeleg că singura strategie viabilă pentru ei este lupta pe planul atât al politicii (în 1869 ia naștere Partidul Național Român), cât și al culturii pentru prezervarea și afirmarea ființei lor naționale, grav amenințată de primejdia asimilaționismului foarte agresiv al maghiarilor. Cele două biserici ale românilor ardeleni, dar în special cea ortodoxă căreia Andrei Șaguna îi inspiră un suflu nou, vor avea un rol important în afirmarea conștiinței naționale și a unității neamului (cu unele momente de șovăire și de compromis, totuși. Șaguna, ca și mai târziu Aurel C. Popovici, își va lega speranțele pentru soarta românilor din Ardeal de dinastia habsburgică, ideea unității tuturor românilor părăndu-i o iluzie periculoasă).

Alături de biserică, în jurul unor ziare, reviste și asociații culturale se urmează lupta românilor din Transilvania pentru recunoaștere, egalitate și drepturi politice și sociale. George Bariț, profesor la Brașov și redactor al *Gazetei de Transilvania* și al *Foii pentru minte, inimă și literatură*, apoi al gazetei asociației ASTRA, *Transilvania*, și al ziarului *Observatoriul*, este un exemplu de intelectual angajat în promovarea cauzei naționale a românilor prin mijloacele reunite ale politicii, ale ziaristicii și ale literaturii⁹⁴. Fundarea asociației ASTRA la Sibiu, în 1861,

⁹² V. și Ion Lungu, *Școala Ardeleană. Mișcare ideologică națională iluministă*, București, Editura Minerva, 1978. Viziunea comentatorilor cu privire la *Școala Ardeleană* a evoluat mult în ultimele decenii, termenul fiind în prezent considerat adecvat pentru un „curent de idei caracteristic unei anumite epoci istorice, [o] grupare de cărturari cu vederi și preocupări comune sau înrudite, elaborarea și urmărirea unui program concret de emancipare națională, cultural și ideologic-politic, un crez și o conduită de dascăli ai națiunii aflate în plin proces de constituire și cristalizare” (Ion Lungu, *Școala Ardeleană, mișcare ideologică națională iluministă*, pp. 106-107), lăsând, prin urmare, deoparte prelungirea curentului ardelean în ceea ce va fi *școala latinistă*, caracterizată de exagerări și ficțiuni filologico-juridice fără valoare științifică.

⁹³ Cu privire la Școala Ardeleană, sunt notabile paginile publicate de N. Iorga, G. Ibrăileanu, G. Călinescu, L. Blaga, D. Popovici, Al. Piru, Aurel Nicolescu, Florea Fugariu, Ioan Chindiș, Ion Lungu etc.

⁹⁴ Semnalăm aici meritoria reeditare a *Istoriei Transilvaniei*: George Bariț, *Parti alese din Istoria Transilvaniei pe 200 de ani din urmă*, vol. I-III, Inspectoratul pentru cultură al județului Brașov, Brașov, Muzeul de Artă Brașov, 1993-1995.

constituie un progres semnificativ în asociaționismul ardelenilor sub semnul culturii naționale și al societății civile. Pe acest teren se va dezvolta gândirea politică a românilor din Transilvania în secolul al XIX-lea, cu strategiile de integrare în modernitate pe care le cunoaștem, dar și cu momentele de ezitare și compromis pe care istoria le reține și care trebuie prezentate cu obiectivitate științifică deplină.

În Transilvania, cele două orientări de strategie ale românilor (*asimilaționism cultural* și *rezistentă pasivă*) au căutat, de altfel, un teren de înțelegere și acesta a fost găsit, prin contribuția *Școlii Ardelene*, în teza romanității și latinității integrale a poporului român⁹⁵. Ideea romanității și latinității integrale (prin care se afirmă originea pur romană a poporului român și latinitatea absolută a limbii române) va avea un rol politic major în Ardeal, va avea o importantă contribuție la conturarea personalității culturii ardelenilor⁹⁶, dar va fi și un element de despărțire a acesteia față de cultura literară, istorică și politică din Principate, care preia din Occident în primul rând *spiritul critic*⁹⁷.

*

Acestea sunt unele dintre temele care revin periodic în dezbateri cu privire la geneza și evoluția gândirii politice românești moderne. Majoritatea autorilor care abordează aceste subiecte se situează de o parte sau de alta a liniei de ruptură care îi opune pe partizanii celor două orientări politice ce s-au precizat în societatea românească încă la jumătatea secolului al XIX-lea: modernizare prin import masiv de instituții și forme ale civilizației occidentale vs. modernizare prin conservatism, prin păstrarea identității naționale și spirit critic în raport cu împrumutul formelor occidentale. Cele două opțiuni au prevalat pe rând în cursul istoriei moderne și contemporane a României.

Această aparentă indecizie are, totuși, o explicație: niciuna dintre aceste opțiuni strategice nu a fost analizată și cercetată în toate consecințele ei, ambele opțiuni au fost repede confiscate de *partidele politice* și transformate în *opțiuni ideologice exclusive*, care se anulează reciproc. Partidele politice din România s-au legitimat prin opțiunea europeană sau națională, prin ideile liberale sau prin ideea unui stat țărănesc etc., fără însă a transforma aceste opțiuni în *proiecte po-*

⁹⁵ Această teză istorică, mult mai veche de altfel (v. și Adolf Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a 2-a revăzută și adăugită, București, Editura Enciclopedică, 2012), este „luată din conștiința colectivă a românilor și ea se adresează acestei conștiințe. Ajunsă la un stadiu avansat de evoluție, această conștiință se dovedește extrem de receptivă la politizarea națională a ideii romanității, devenită armă națională într-o luptă națională” (Adolf Ambruster, *op. cit.*, p. 228).

⁹⁶ Petre Pandrea, caracterizând moștenirea culturală a lui Simion Bărnuțiu, notează: „Direcția «școalei latiniste» în care se înglobează Simion Bărnuțiu, reprezintă fanatismul național, solemnitatea sacerdotală împodobită cu laurii erudiției și ai retoricii academizante. E un gen ce trăiește până în zilele noastre, dând culturii românești un aspect inedit” (Petre Pandrea, *Filosofia politico-juridică a lui Simion Bărnuțiu. Monografie*, reeditare, București, România Press, 2007, p. 140).

⁹⁷ Un eseu, din multe puncte de vedere paradoxal, *Spiritul critic în cultura românească* (1909), datorat lui G. Ibrăileanu, situează originea *spiritului critic* din cultura română în Moldova și îi explică apariția prin tradiția culturală și contactele mai vechi cu cultura polonă mai avansată și occidentalizată, dar și prin existența în Moldova a unei elite culturale, constituite din fii de mici boieri, având o educație solidă în Occident și un temperament mai conservator, mai puțin atras de aventura revoluționară decât omologii lor din Muntenia.

litice de amploare, care să mobilizeze masele. Aceste conflicte ideologice au pus, de altfel, în umbră teme esențiale, chestiunea statutului a ceea ce numim bunuri publice, a valorilor comunitare, ceea ce românii cuprindeau sub conceptul de *res publica* [*populi romani*]. Elitele politice n-au fost niciodată republicane, în acest înțeles al cuvântului, și unii membri ai elitelor sociale și politice s-au vrut a fi mai degrabă cetățeni ai metropolei decât cetățeni ai propriei patrii, vorbind după epocă franceza, germana, rusa, engleza și interiorizând narațiunea metropolei, pentru care românii sunt un popor pitoresc (ca în povestirile lui Panait Istrati), dar prea puțin european. Poate de aceea, masele populare n-au văzut niciodată în statul creat și condus de aceste elite politice un partener sau un promotor al interesului național, ci doar un stăpân, cu care au căutat o formă de acomodare. De ce lucrurile au decurs astfel?, ne întrebăm.

Un eseist francez, Julien Benda, vorbea cu mai multe decenii în urmă, într-o carte frecvent reeditată, de *la trahison des clercs*, de „trădarea cărturarilor”. Fără a-l urma întru totul pe autorul francez amintit în concluziile sale, el are dreptate într-un punct: prea mulți dintre cărturarii epocii moderne par a fi abandonat acele valori pe care s-a construit civilizația europeană (*adevărul, binele, frumosul*, de care vorbeau grecii în filosofia lor) pentru a răspunde chemării unor ideologii politice întotdeauna imprecise, simplificatoare, care manipulează faptele istorice și care înlocuiesc realitatea cu umbra unor iluzii.

E drept că lumea contemporană, abandonând prea adesea cartea pentru spectacolul televiziunii (sub formula înșelătoare „o imagine face cât o mie de cuvinte”), sau, mai recent, pentru așa-numitele *rețele de socializare*, pare a ne obliga să renunțăm la *concepte* în favoarea unor *slogane* politice, într-o lume care a lăsat de o parte practica veche a dezbaterii parlamentare și a oratoriei publice (pe care s-a construit în antichitate *democrația*) pe care a înlocuit-o cu „*comunicarea politică*”.

Reîntorcându-ne cu spirit critic la evoluția gândirii politice românești în epoca modernă, cu date și fapte câteodată puțin cunoscute publicului larg, în spiritul adevărului istoric și nu al ceea ce, de câțiva ani încoace, se definește uneori ca fiind *post-adevărul*, punem, cu acest volum de studii, la îndemâna cititorului posibilitatea de a judeca el însuși aceste opțiuni strategice, concretizate în pagini de reflecție politică, de idei care străbat ca un fir roșu istoria modernă a României.

BIBLIOGRAFIE

- Ambruster, Adolf, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a 2-a revăzută și adăugită, București, Editura Enciclopedică, 2012.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York, Verso, Revised edition 2006 (1983, 1991).
- Bavaj, Riccardo, „*The West*”: *A Conceptual Exploration*, Mainz, publicat online în European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG), 2011-11-21.
- Bădescu, Ilie, *Idei politice românești. Doctrine și teorii*, Târgoviște, Editura Mica Valahie, 2004.
- Berindei, Dan, *Istoria Românilor*, vol. VII, tom 1, București, Editura Enciclopedică, 2003.
- Boia, Lucian, *Occidentul. O interpretare istorică*, București, Editura Humanitas, 2007.

- Bonte, Pierre, Michel Izard (eds.), *Dictionar de etnologie și antropologie*, traducere în limba română coordonată de Smaranda Vultur și Radu Răutu, Iași, Editura Polirom, 1999.
- Brătescu, Liviu, Ovidiu Buruiană (eds.), *Liberalismul românesc. Tendințe, structuri, personalități*, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2013.
- Brătescu, Liviu (ed.), *Liberalismul românesc și valențele sale europene*, Iași, Editura Universității Al. I. Cuza, 2013.
- Breckman, Warren, *European Romanticism: A Brief History with Documents*, Indianapolis, Hackett Publishing Company, 2015.
- Brink, Bert van den and David Owen (ed.), *Recognition and Power: Axel Honneth and the Tradition of Critical Social Theory*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
- Brown, Victoria F., „The Adaptation of a Western Political Theory in a Peripheral State: The Case of Romanian Liberalism“, în Stephen Fisher-Galați, Radu R. Florescu, George R. Ursul (eds.), *Romania Between East and West*, Boulder and New York, East European Quarterly, 1982.
- Buzan, Barry, Richard Little, *Sistemele internaționale în istoria lumii*, Iași, Editura Polirom, 2009.
- Călinescu, George, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Fundația regală pentru literatură și artă, 1941.
- Călinescu, G., *Principii de estetică*, București, Editura pentru literatură, 1968.
- Ciachir, Nicolae, Gheorghe Bercan – *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.
- Ciachir, Nicolae, *Istoria relațiilor internaționale de la Pacea Westfalică (1648) până în contemporaneitate (1947)*, București, Editura Oscar Print, 1998.
- Ciachir, Nicolae, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei în Epoca Modernă (1789-1923)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2011.
- Coenen-Huther, Jacques, *Sociologia elitelor*, traducere de Mihai Ungureanu, Iași, Editura Polirom, 2007.
- Eliade, Pompiliu, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie. Les origines. Étude sur l'état de la société roumaine à l'époque des règnes phanariotes*, Paris, Ernest Leroux Editeur, 1898.
- Eminescu, Mihai, *Opere III, Publicistică. Corespondență. Fragmentarium*, ediție îngrijită de D. Vatamaniuc, București, Academia Română, Univers Enciclopedic, 1999.
- Ferguson, Niall, *Civilization: the West and the Rest*, London, Penguin Books (reprint), 2012.
- Fotino, Dionisie, *Istoria Generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țerei Muntenesci și a Moldovei*. Traducere din limba greacă de George Sion, București, Imprimeria Națională lui Iosif Romanov et Companie, 1859.
- Georgescu, Vlad, *Memoirs et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769-1830. Répertoire et textes inédits*, Études et documents concernant le Sud-Est Européen (2), Bucarest, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, 1970.
- Georgescu, Vlad, *Ideile politice și Iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, București, Editura Academiei, 1972.
- Georgescu, Vlad, *The Romanians. A History*, translated by Alexandra Bley-Vroman, Columbus, Ohio State University Press, 1991.
- Highley, John și Michael Burton, *Elite Foundations of Liberal Democracy*, Lanham, Rowman and Littlefield, 2006.
- Hitchins, Keith, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700–1868*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987.
- Holban, Maria, *Texte d'un rapport inedit du Ministre Reihnard sur la Valachie et la Moldavie. Rapport remis par ordre de Sa Majeste a son Excellence Monseigneur le Ministre des Relations Exterieures. 30 Novembre 1807*, în *Revue historique du Sud Est Europeen*, XII, 1935, nr. 7-9.
- Honneth, Axel, McCarthy, Thomas, Offe, Claus, Wellmer, Albrecht (eds.), *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press, second printing 1997 (1992).
- Honneth, Axel, *Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflict*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1995.

- Ioncioaia, Florea, *Liberalismul sălbatic. Note metodologice despre istoriografia liberalismului românesc*, în vol. Liviu Brătescu, Ovidiu Buruiană (eds.), *Liberalismul românesc. Tendințe, structuri, personalități*, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2013.
- Isar, Nicolae, *Principatele Române în epoca luminilor (1770-1830). Cultura, Spiritul critic, Geneza ideii naționale*, București, Editura Universității București, 1999.
- Jones, Martin, *The Counter Reformation: Religion and Society in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
- Kogălniceanu, Mihail, *Opere I. Scrieri literare*, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2017.
- Kogălniceanu, Mihail, *Opere III. Scrieri istorice*, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2017.
- Krulic, Brigitte, *Le peuple français chez Maurice Barrès: une entité insaisissable entre unité et diversité*, în publicația online *Sens public*, februarie 2007.
- Livet, Georges, *L'Équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, coll. l'Historien, 1976.
- López, Matias, „Elite theory“, în *Sociopedia.isa*, 2013.
- Lovinescu, Eugen, *Opere. Istoria civilizației române moderne*, Ediție critică de Nicolae Mecu și Oana Soare, Introducere de Eugen Simion, București, Academia Română, Fundația națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2016.
- Lungu, Ion, *Scoala Ardeleană. Mișcare ideologică națională iluministă*, București, Editura Minerva, 1978.
- Macpherson, C. B., *The Political Theory of Possessive Individualism (Hobbes to Locke)*, Oxford, Wynford Books, 1962.
- Mandoki, Claudiu, *Influența perioadei napoleoniene asupra Țărilor Române*, internet, diam.uab.ro/istorie.uab.ro/publicatii/colectia.../19_mandoki.pdf
- Marica, George Em., *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelenice din secolul al XIX-lea*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1977.
- Mănuță, Dan, *Ionică Tăutu – pagini inedite*, în *Revista de istorie și teorie literară*, nr. 1, 1966.
- Mănuță, Dan, *Ionică Tăutu – traducător al „Ruinelor” lui Volney*, în *Anuar de lingvistică - Academia Română*, București, Editura Academiei, 1972.
- Murgescu, Bogdan, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Iași, Editura Polirom, 2010.
- Murgescu, Bogdan, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, Iași, Editura Polirom, 2012.
- Nay, Olivier, *Istoria ideilor politice*, traducere de Vasile Savin, Iași, Polirom, 2008.
- Pandrea, Petre, *Filosofia politico-juridică a lui Simion Bărnuțiu. Monografie*, București, reeditare România Press, 2007.
- Pantazi, Radu, *C. A. Rosetti, gânditorul, omul*, studiu, antologie și note de Radu Pantazi, București, Editura Politică, 1969.
- Păcurariu, Mircea, *Uniția în Transilvania în trecut și astăzi*, Sibiu, Editura Mitropoliei Ardealului, 1994.
- Philippide, Dimitrie Daniel, *Istoria României*, traducere, studiu introductiv și note de Olga Cicanci, București, Editura Pegasus Press, 2004.
- Raynaud, Philippe et Stéphane Rials, *Dictionnaire de philosophie politique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1996.
- Rezachievic, Constantin, „Mihai Viteazul și «Dacia» lui Sigismund Báthory de la 1595“, în *Argesis, Studii și comunicări, seria istorie XII*, Pitești, 2003.
- Richardson, James L., *Contending Liberalisms in World Politics: Ideology and Power*, Dulles VA, Lynne Rienner Publishers, 2001.
- Schulze, Hagen, *Stat și națiune în istoria Europei*, traducere în limba română, Iași, Editura Polirom, 2003.
- Stan, Apostol, *Ion C. Brătianu și liberalismul român*, București, Editura Globus, 1993.
- Stanomir, Ioan, Laurențiu Vlad, *De la pravilă la constituție*, București, Editura Nemira, 2002.

- Stanomir, Ioan, *Libertate, lege și drept. O istorie a constituționalismului românesc*, Iași, Editura Polirom, 2005.
- Stanomir, Ioan, „Pașoptismul sau cartea genezei“, în *LaPunkt*, www.LaPunkt.ro/2015/09/pasoptismul-sau-carta-genezei
- Stroev, Alexandre, Ileana Mihăilă, *Ériger une République souveraine, libre et indépendante*, București, Editura RozaVânturilor, 2001.
- Tăutu, Ion, *Scrieri social-politice*, cuvânt înainte, studiu introductiv, note de E. Vârtosu, București, Editura Științifică, 1974.
- Thiesse, Anne-Marie, *La Création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*, Paris, Seuil, 1999.
- Tibil, George, „Conflictul elitelor și instabilitatea politică în evoluția modernă și contemporană a României“, în *Polis*, nr. 1/2013.
- Turczynski, Emanuel, *De la iluminism la liberalismul timpuriu*, traducere de Irina Cristescu, București, Editura Fundației Culturale Române, 2000.
- Ungureanu, Gh. (coord.), *Documente*, ediție, note, glosar de Gh. Ungureanu, D. Ivănescu, Virginia Isac, București, 1973.
- Van Ngo, Hieu, *A critical examination of acculturation theories*, în *Critical Social Work*, vol. 9, nr. 1/2008.
- Vârtosu, Emil, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei „republici aristo-dimocratești“ în Moldova la 1802*, București, ediția a 2-a revăzută și adăugită, 1947.
- Vlad, Laurențiu, *Conservatorismul românesc. Concepte, idei, programe*, antologie, prefață, note introductive și indici de Laurențiu Vlad, București, Editura Nemira, 2006.
- Wolff, Larry, *Inventarea Europei de est. Harta civilizației în Epoca Luminilor*, traducere din engleză de Bianca Rizzoli, București, Editura Humanitas, 2000.
- Xenopol, Alexandru D., *Domnia lui Cuza-Vodă*, vol. I, Iași, Tipografia Editore „Dacia“, P. Iliescu și D. Grossu, 1903.
- Xenopol, Alexandru D., *Istoria partidelor politice din România*, vol. I, Partea I *Dela origini până la 1848*, București, Albert Baer, 1911.
- Zeletin, Ștefan, *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române*, prefață de Ionel Nicu Sava, ediția a III-a, București, Editura Ziua, 2005.